

WEG MET DIE ACHTERSTAND!

127 rijksmonumenten die kampen met achterstand in restauratie kregen op 3 juni samen € 29,5 miljoen euro subsidie. Cees van 't Veen, directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, reikte namens minister Plasterk in het nieuwe gebouw van de dienst in Amersfoort de beschikkingen uit aan de eigenaren en vertegenwoordigers van de monumenten. Het gaat om 27 historische orgels, 49 molens, 6 boerderijen en ruim 40 'overige' rijksmonumenten, zoals steenovens, sluizen, forten en meer dan 20 kerken. Het hoogste subsidiebedrag voor orgels werd toegekend aan het orgel van de Nieuwendammerkerk in Amsterdam, bijna € 95.000. Poldermolen Oude Wetering in Streefkerk in Zuid-Holland kreeg met bijna € 130.000 de hoogste subsidie voor molens. Van de boerderijen kreeg Hoeve Mamelis in het Limburgse Lemiers het hoogste bedrag, ruim € 500.000. En in de categorie

'overigen' was dat met bijna € 2 miljoen de Michaëlkerk in Schalkwijk bij Utrecht. Deze miljoenensubsidies zijn nog onderdeel van de Najaarsnota 2006, waarin € 140 miljoen beschikbaar werd gesteld voor het wegwerken van de restauratieachterstand. Een acceptabele restauratiebehoefte bij tien procent van het bestand aan rijksmonumenten, noodzakelijk voor de continuïteit in het restauratievak, komt nu meer in zicht.

BEN DE VRIES, woordvoerder van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl. Deze historische foto bevindt zich in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Vissen voor poldermolen Oude Wetering bij Streefkerk, in ongeveer 1890

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

DE KROON OP HET WERK

1
ZOMER
2009

4 | Samen uit, samen thuis
Op 24 juni opende koningin Beatrix het gloednieuwe gebouw van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

10 | Kennis in de keten
De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wil de kennis, kwaliteit en samenwerking in de restauratieketen stimuleren.

14 | Zoeken naar Fectio
Onder 106 hectare boomgaard, akker en weiland bevindt zich het grootste archeologische rijksmonument van Utrecht: castellum Fectio.

24 | Wat kan er met de Afsluitdijk?
Rijkswaterstaat heeft verschillende marktpartijen gevraagd plannen te ontwikkelen voor de toekomst van de Afsluitdijk.

VERDER IN DIT NUMMER:

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Elk lapje grond een historische naam
- 13 | Wie zijn die vier regiohoofden?
- 16 | Wrak tjalk verplaatst
- 18 | Drie naoorlogse kerken
- 20 | Zorgvuldig of destructief: installaties in monumenten
- 21 | Monumenten het zuinigst met energie
- 22 | Gennep: de onzichtbare lijn
- 26 | Schilderingen in een artistieke nalatenschap
- 28 | Stilstaan bij de oorlog
- 30 | Publicaties
- 32 | Actueel Erfgoed

Foto voorzijde Koningin Beatrix, burgemeester van Amersfoort Albertine van Vliet, directeur van het Koninklijk Huisarchief Filip Maarschalkenweerd en directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Cees van 't Veen bij de opening op 24 juni op het dakterras van het nieuwe gebouw van de Rijksdienst

Zie pagina 4.

De kroon op het werk

U hebt het eerste nummer in handen van het tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Vier maal per jaar houden wij u met dit blad op de hoogte van wat er zoal speelt op het brede terrein van het erfgoed.

Na een ingrijpende logistieke operatie ben ik opgelucht dat driehonderd medewerkers van de Rijksdienst nu in ons nieuwe gebouw in Amersfoort zijn gehuisvest. Eindelijk zitten we samen onder één dak. Het is de realisering van het jarenlange fusieproces dat eraan voorafging. Het gebouw is de kroon op ons werk. De treinen vlak achter ons gebouw te zien langsrijden is bijzonder. Zij symboliseren op fraaie wijze de ruimte en de tijd. Die reis door de tijd maken onze consultants dagelijks ook als zij adviseren over verleden en toekomst.

Bovendien stond dit thema centraal tijdens de officiële opening op 24 juni door Hare Majesteit koningin Beatrix. Bijgestaan door vijf kinderen stuurde de koningin enkele reusachtige ballonnen met 'de erfgoedkaart van de toekomst' de indrukwekkende hoogte van het atrium in. Zo onthulde zij tegelijkertijd een glazen plaquette.

Regelmatig wordt in discussies de vraag gesteld of dit gebouw nu al een monument is. Vertegenwoordigt het nu al zo veel unieke cultuurhistorische waarden dat het bijgeschreven kan worden bij die andere 62.500 rijksmonumenten in het register? Natuurlijk, iedere generatie bouwt zijn eigen erfgoed. En dit gebouw heeft zeker de allure van een monument, maar we zullen toch moeten afwachten hoe de toekomstige generatie dit gebouw beoordeelt. Gelukkig vinden nu al velen met mij deze jongste schepping van de Spaanse architect Juan Navarro Baldeweg een verrijking voor Nederland.

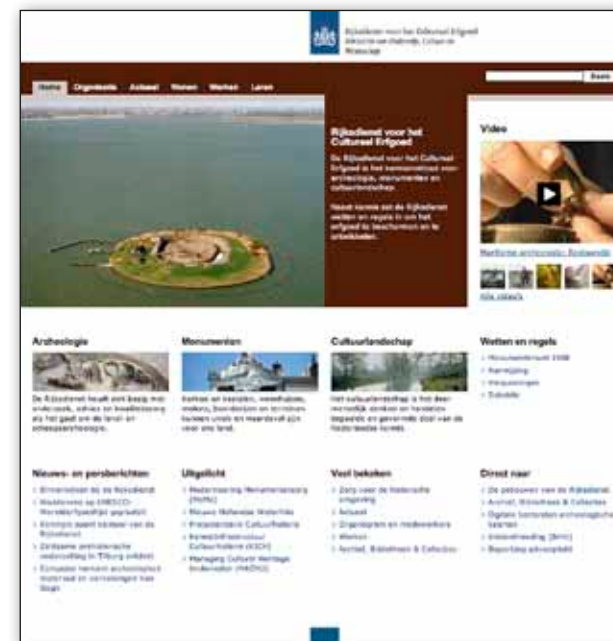
Wellicht bent u binnenkort in de gelegenheid om dit spraakmakende gebouw met eigen ogen te zien. Bibliotheek en archief van ons kennisinstituut zijn openbaar toegankelijk. U bent van harte welkom.

CEES VAN 'T VEEN
directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

WWW.CULTUREELERFGOED.NL

Actuele berichten, onze collectiecatalogus, informatie over monumenten, subsidie, kennisoverdracht, wetten, regels en nog heel veel meer vindt u op de site van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

BRIM WORDT EENVOUDIGER

Het aanvragen van subsidie voor de instandhouding van rijksmonumenten (Brim) gaat eenvoudiger worden. Op 3 juni heeft minister Plasterk de Tweede Kamer hiervoor per brief maatregelen voorgesteld. De administratieve last van de aanvrager zal omlaag gaan. Ook zal de aanvrager op het moment van subsidieverlening direct een voorschot krijgen. Bovendien zullen zo de uitvoeringskosten bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verminderen. Zie de brief op www.cultureelerfgoed.nl.

MONUMENTEN RIJK BETER ONDERHOUDEN

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Rijksbouwmeester en de Rijksgebouwendienst gaan nauwer samenwerken. Daartoe hebben zij in juni een samenwerkingsovereenkomst getekend. Monumenten in het bezit van het Rijk zullen zo beter beheerd en onderhouden worden.

Het Paleis op de Dam in 1930

STUC VERPLAATST

Stuc, het instandhoudings-symposium van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zal op 21 april 2010 plaatsvinden. Eerder hadden wij het voor 14 oktober 2009 aangekondigd. De voorbereidingen vragen dit maal echter wat extra tijd. Wij houden u op de hoogte.

HISTORISCH CONGRES AMERSFOORT

Op 12 juni 2009 was het 750 jaar geleden dat Amersfoort stadsrechten kreeg. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wil de stad graag een cadeau aanbieden en vond in het Archief Eemland en de Oudheidkundige Vereniging Flehite gelijkgestemde partners. In het gebouw van de Rijksdienst organiseren deze drie gezamenlijk op vrijdag 11 september een historisch congres: Stedelijke geschiedenis als inspiratiebron. Aan de orde komen inspirerende initiatieven van historische verenigingen en historici, net als de rol die zij vervullen bij de ontwikkeling en identiteitsvorming van de stad. Het congres richt zich op professionele en amateurhistorici, maar ook op liefhebbers van de geschiedenis van Amersfoort en omgeving. Meer informatie en aanmelding: www.archiefeemland.nl.

PERSONELE VERSCHUIVINGEN BIJ DE RIJKSDIENST

- Jeroen Bouwmeester zal vanaf 1 oktober senior onderzoeker middeleeuwse en vroegmoderne stad zijn.
- Afgelopen voorjaar gingen Gerard Overeem en Rob de Jong met pensioen. Dré van Marrewijk is Rob de Jong op 1 juli opgevolgd als senior medewerker Werelderfgoed.
- Dirk Houtgraaf is op 1 mei aangetreden als hoofd van de sector Kennisuitwisseling.
- Ook op 1 mei werd Lilian Kusters hoofd van de afdeling Regio Zuid.
- Sinds 1 april is Peter Timmer senior consultant ruimtelijke ordening in de noordelijke en westelijke provincies.
- Voor Noord-Brabant is Arno Schut sinds 16 maart consultant instandhouding. En Nanette de Jong is dat sinds 23 maart voor Friesland, Flevoland en deels Noord-Holland.

RIJKSMONUMENTEN VRIJ VAN OVERDRACHTSBELASTING

Sinds 1 mei is de aankoop van een rijksmonument voor iedereen vrijgesteld van overdrachtsbelasting. Voorheen gold dat slechts voor bepaalde rechtspersonen. Het Gerechtshof 's-Gravenhage besliste dat er geen onderscheid gemaakt kan worden tussen verkrijgingen door natuurlijke en rechtspersonen. Voor het in de wet gemaakte onderscheid bestaat volgens het Hof onvoldoende rechtvaardiging. De verruimde toepassing van de vrijstelling heeft een voorlopig karakter. Er vindt nu een evaluatie plaats van de vrijstelling.

VERBETERING

Op 27 februari meldden wij dat Isja Finaly directeur van Vereniging Hendrick de Keyser is geworden. Zij is daar echter adjunct-directeur en hoofd Instandhouding. Carlo Huijts is directeur.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is verhuisd

Samen uit, samen thuis

Op 24 juni opende koningin Beatrix het gloednieuwe gebouw van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het gebouw staat aan de rand van de historische binnenstad van Amersfoort en is speciaal voor onze dienst ontworpen door de Spaanse architect Navarro Baldeweg. Zeist en Amersfoort samen onder één nieuw dak. DIRK SNOODIJK

De nieuwe behuizing van de Rijksdienst is krachtig, karakteristiek en transparant. Fier en rustig staat zij met rechte rug naar de dagelijkse hectiek gekeerd: een van de meest bereden spoorlijnen van het land. De achteroverhellende, golvende voorgevel is één groot venster, dat ons in verschillende facetten een breed zicht op de buitenwereld geeft.

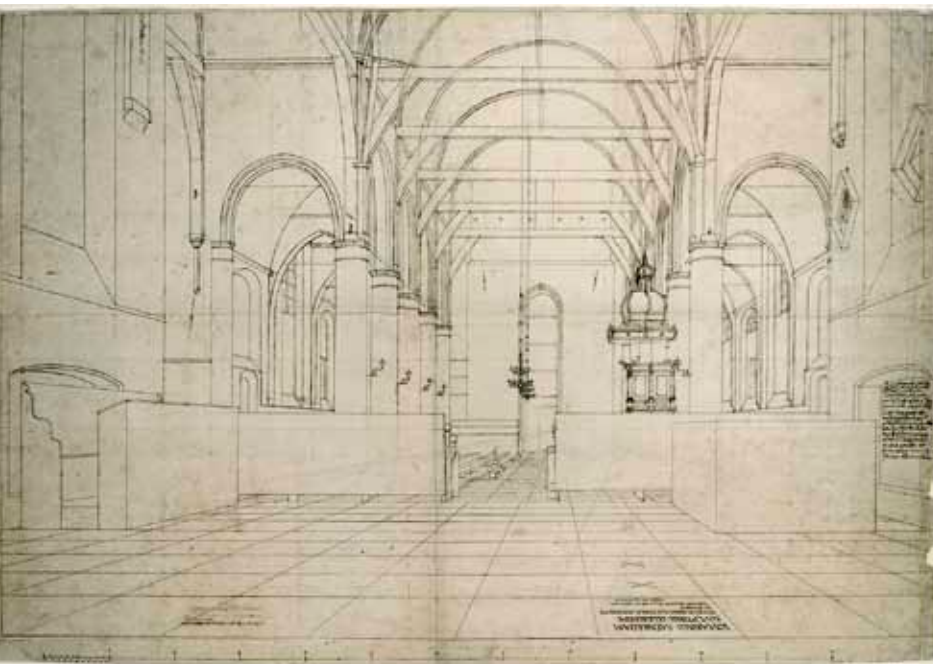
In Amersfoort, strategisch in het midden van Nederland, is de locatie ideaal. Op een kruispunt van wegen, van noord naar zuid, en van oost naar west. Goed te bereiken met openbaar vervoer. Het gebouw staat bovendien op de grens van de oude en de nieuwe wereld. Voor ons kronkelt de middeleeuwse binnenstad, met vlakbij de Koppelpoort uit 1425. Achter ons, over het spoor, aan de rivier, wordt momenteel het Eemplein aangelegd. Daar zullen binnen afzienbare tijd onder andere de openbare bibliotheek, een bioscoop, een poppodium, Archief Eemland en kunstonderwijs gehuisvest worden. De rijksoverheid heeft met het gebouw voor de Rijksdienst een voorbeeldfunctie vervuld als cultureel opdrachtgever in de vormgeving van Nederland. De bouwopgave was als Groot Project bestempeld en zou de terugkeer moeten belichamen van het vooroorlogse innovatieve elan van de Nederlandse bouwtraditie.

Cultuurhistorische inspiratie

Het eigentijdse gebouw is ontworpen door Juan Navarro Baldeweg uit Madrid, in 2001 gekozen onder voorzitterschap van de toenmalige rijksbouwmeester Jo Coenen. Navarro Baldeweg verdeelt zijn tijd evenredig tussen de schone en de toegepaste kunsten. Om de week is hij schilder en beeldhouwer. En de andere week is hij architect. Hij liet zich bij dit ontwerp inspireren door de schilderijen van Hollandse zeventiende-eeuwse meesters als Van Ruisdael en Saenredam. De schuine glasgevel weerspiegelt de helderheid en de schaduwpartijen van de Nederlandse wolkenluchten van Jacob van Ruisdael. En binnen, in het atrium, onder dat hoge glas, waan je je in een licht, verfijnd kerkinterieur van Pieter Saenredam. Navarro Baldeweg: 'Het atrium is de ziel van dit gebouw.' Bovendien is die reusachtige voorgevel met zijn spanten gebaseerd op de sporenkappen zoals je die in historisch Nederland vindt. De bestrating van rode klinkers buiten loopt door in de hal. 'Het glas, de bakstenen en de keramische leien die er in verwerkt zijn, zorgen ervoor dat het gebouw heel historisch aanvoelt', zo vertelt Navarro Baldeweg. 'Maar ik heb die gewone materialen wel op een nieuwe, hedendaagse manier toegepast. De spanning daartussen, dat is wat mij intrigeert.' Omdat tussenwanden voornamelijk haaks op de gevel staan, kun je dwars door het gebouw heen kijken. Het daglicht kan volledig door de diepte stromen. Navarro Baldeweg: 'De transparantie van het glas en al dat licht zorgen ervoor dat de schaal van het gebouw niet te groot lijkt ten opzichte van het historische centrum van Amersfoort. De grote luifel beneden trekt het gebouw naar het niveau van de oude stad. Binnenkort wordt voor het gebouw nog een vijver aangelegd, die de overgang naar het Zocherpark voor de deur vloeiend maakt.' »

Koningin Beatrix opende het nieuwe gebouw van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Odulphuskerk in Assendelft naar het westen, een voorstudie van Pieter Saenredam uit 1649; inspiratie voor de transparantie van het gebouw

Ook de innovatieve voorgevel is geïnspireerd op ons culturele erfgoed

De historie van de locatie

De helling en de knikken geven de glasgevel de vorm van een omwalling, die net buiten de oude vesting Amersfoort ligt. Spanjaard Navarro Baldeweg: 'Het gebouw is het finale antwoord op de Tachtigjarige Oorlog.' De verticale achterzijde aan het spoor is grotendeels bedekt met keramische leien. Volgens Navarro Baldeweg geven die het gebouw de uitstraling van een boerenhoeve.

En dat zou toepasselijk zijn. Toen het middeleeuwse Amersfoort namelijk rond 1400 vanwege de stijgende welvaart de stad uitbreidde, moest op deze plek een twaalfde-eeuwse boerderij verdwijnen. Zo hield de schutterij vanaf de nieuwe stadsmuur vrij schootsveld. Van deze houten boerderij zijn onlangs sporen aangetroffen tijdens het archeologische onderzoek voor de bouw. Ook is hier toen een waarschijnlijk achttiende-eeuwse waterleiding gevonden.

In de negentiende eeuw werd dit terrein een industriegebied. Uit de koekjesfabriek Meursing, die hier in 1942 werd gebouwd, is bij de sloop in 1988 een glas-in-loodraam gered. In dit metershoge raam heeft ontwerper Willem van Dam toen het productieproces in de fabriek weergegeven. Het heeft nu een toepasselijke plaats in ons restaurant gekregen, zo op zijn eigen historische koekjes-locatie. Een ander kunstwerk staat in de hal. Het is een gouden kleinzoon, vader en opa, die de geschiedenis verbeelden. 'Een Nieuwe Laocoön' is speciaal voor ons vervaardigd door Guido Geelen. Een bepaald percentage van de bouwkosten die de Rijksgebouwendienst maakt, wordt namelijk besteed aan beeldende kunst.

Technisch innovatief

Onze nieuwe behuizing is technisch innovatief. Draagveren vangen de trillingen van de langsdenderende treinen op, opdat we ook in ons laboratorium schokvrij kunnen werken. In de vloeren zijn plastic ballen met lucht verwerkt, zodat de constructie licht blijft. En de dubbele glazen gevel werkt als een long. Verse lucht uit het park aan de voorzijde stroomt in voor- en najaar tussen die glasplaten het gebouw binnen. In de winter isoleert de dubbele glasgevel. En in de zomer voert deze gevel-spouw juist door de zon te warm geworden lucht af.

Bovendien is in andere bouwdelen van het atrium zogenoemd fase-overgangsmateriaal verwerkt. Smeltende microcapsules vangen overtollige warmte op, zodat het achter dat glas geen kas wordt. 's Nachts stollen de capsules weer. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is een van de eersten in Nederland die dit systeem heeft toegepast in combinatie met vloerverwarming en vloerkoeling.

Lelystad

In Zeist verlaten we het gebouw van de Hernhutters uit 1745, een voorportaal van Slot Zeist. Daar heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg 36 jaar gezeteld. In de jaren daarvoor bevonden we ons sinds 1875 in wisselende gebouwen in Den Haag. In 1947 ging de archeologische afdeling zelfstandig verder als Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Eerst 39 jaar in het oude klooster Mariënhof uit 1479. Daarna in de kapel, het gymnasium en het internaat van het Oud-Katholieke Seminarie uit 1696, aangevuld met nieuwbouw uit 1988. Omdat beide diensten in 2006 weer samenkwamen, waren sindsdien de medewerkers over Zeist en Amersfoort verdeeld.

Overigens betreft de huidige verhuizing alleen de medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op de locaties in Zeist en Amersfoort. Onze vestiging in Lelystad blijft vanuit de vertrouwde basis opereren. Zo midden in de voormalige Zuiderzee is vanzelfsprekend de meest logische plek om het Nationaal Scheepsarcheologisch Depot te beheren. Overigens, zes procent van de ruimte van ons 135 meter lange nieuwe gebouw wordt gebruikt door cultureel expositiecentrum Kunst aan de Eem. Deze kunsthall toont exposities op het gebied van kunst, architectuur, vormgeving en cultuur. Een levendige plek, met een museumcafé en een museumwinkel. Naast de tentoonstellingen organiseert Kunst aan de Eem rondleidingen, lezingen en debatavonden.

De architect liet zich inspireren door Van Ruisdael en Saenredam

Ontmoetingsplek

Het gebouw is uitnodigend. De bezoeker ervaart dat hij welkom is. Voor hem zijn de begane grond en de eerste verdieping ruim toegankelijk. Op de begane grond vindt hij de overlegkamers en het ruime auditorium, waar onder andere symposia en subsidie-uitreikingen plaatsvinden. En als hij door de roltrappen wordt opgetild naar de eerste verdieping, ziet hij een wereld aan kennis: de unieke bibliotheek en het rijke foto- en tekeningenarchief. Vijfenhalve kilometer aan cultuurhistorische boeken en tijdschriften hebben hier hun plek gekregen. Net als meer dan twee kilometer bouwkundige tekeningen en foto's, en een reeks archieven van met name restauratiearchitecten.

Daarboven zweven de medewerkers van de dienst, de specialisten, in hun transparante werkvertrekken. Met een blik gericht op de buitenwereld. Beeldbepalende foto's uit de eigen collectie, van 1852 tot nu, hebben we op stroken transparante folies op de glaswanden van de werkvertrekken geplakt. Overal duiken historische bouwdelen op, en in het atrium kijken de skeletten uit onze archeozoologische vergelijkingscollectie op de bezoeker neer.

Op deze nieuwe ontmoetingsplek zullen wij gespreksbijeenkomsten organiseren. Hier entameert de Rijksdienst discussies over de toekomst van ons culturele erfgoed. Wij zijn de uitnodigende partner. Niet om zelf overal direct een antwoord op te formuleren, maar om de ideevorming aan te jagen. Samen zullen we elkaar de inspiratie geven om ons verleden een toekomst te geven.

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Smallepad 5, 3811 MG Amersfoort, 033 – 421 7 421. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor een routebeschrijving.

Archief, bibliotheek en collecties open ma t/m vr 9-17 uur, bibliotheek@cultureelerfgoed.nl.

Rondleidingen elke tweede en vierde dinsdag van de maand, 14 uur.

Speciale groepsrondleiding: Vie van Steenberg, v.van.steenbergen@cultureelerfgoed.nl. Ook open op Open Monumentendag, zaterdag 12 september.

Archeologische sporen op de plaats van het gebouw in 2005

Een fors glas-in-loodraam uit de koekjesfabriek Meursing, die hier voorheen stond, heeft een plaats in het nieuwe gebouw gekregen

Architect Juan Navarro Baldeweg

Veldnamen zijn de straatnamen van het platteland. Vroeger had elk lapje grond een eigen naam. Een onderzoek, een festival en een boek zorgen ervoor dat veldnamen in beeld blijven.

HANS ELERIE & THEO SPEK

Veldnamen terug in het landschap

Goornveld, Essies en Middelkorven

Vraag de inwoners van een Drents dorp naar de namen van akkers, weilanden en opvallende plekken in hun omgeving en ze branden los. Verhalen over boeren die geschillen kregen als er van onduidelijke afbakening van eigendommen sprake was, of gebeurtenissen die er ooit plaats hebben gevonden. Het landschap van vroeger, met zijn kleinschalige verkaveling, zit nog in hun hoofd. Namen van stukken grond als Boergoorns of Veenvoort zijn te vergelijken met onze huidige straatnamen. Ze hadden destijds een praktisch nut in de communicatie en in de ruimtelijke oriëntatie: 'Na de Muggenakkers linksaf.' Tzamen vormden deze veldnamen als het ware een mentale kaart van de eigen leefomgeving. Ze riepen bovendien allerlei associaties, betekenissen en voorstellingen op.

Tipje van de sluier

Tegenwoordig lichten dit soort namen een tipje van de sluier op die over het dagelijkse bestaan in vroegere tijden hangt. Ze reiken ons informatie aan over de inrichting van een deels nog woest en ledig landschap. Ook zijn ze ons behulpzaam bij het ontcijferen van de geheimaal die een dorpslandschap van soms eeuwen terug in zich draagt. Dit boeiende mentale landschap is namelijk aan het eroderen. Veldnamen verdwijnen steeds meer uit het dagelijkse gebruik. Bewoners met kennis van zaken hebben inmiddels een vergevorderde leeftijd bereikt. De overgebleven veldnamen spelen in de dagelijkse omgang van het moderne woondorp een steeds bescheidenere rol. Het aantal nog 'levende' namen is vooral sterk uitgedund na de Tweede Wereldoorlog door de ruilverkaveling van het boerenland. De veldnamen raakten uit beeld.

Hier is de naam van het lapje land op het hek vastgelegd

Bruggen bouwen

Toch kunnen we gelukkig spreken van een tweede leven. Onafhankelijk van de officiële instanties leggen geïnteresseerde dorpingen particuliere collecties veldnamen aan. In een aantal dorpen van het Drentsche Aa-gebied duiken ze op als curieus onderdeel van de dorpsgeschiedenis. Bovendien heeft Staatsbosbeheer als grootste grondeigenaar in dat gebied het initiatief genomen oorspronkelijke veldnamen opnieuw in te voeren. Veldnamen zijn namelijk in staat om de beleving van het landschap te verdiepen, tastbaar te maken en te verbeelden. Sterker-nog, veldnamen bouwen, met hun veelvuldige verwijzingen naar de lokale ecologische situatie, bruggen in het spanningsveld tussen natuurontwikkeling en het behoud van het landschappelijke erfgoed.

Uitgebreid onderzoek

De drie Drentse dorpen Anloo, Gasteren en Anderen zijn prachtig gelegen in het hart van het Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa. Daar heeft verstandig natuurbeleid het oude landschap langs de beken vroegtijdig geconserveerd. Veel veldnamen hebben er door kunnen overleven. Een zeer geschikt gebied om uitgebreid onderzoek te verrichten naar dit erfgoed. Samen met de Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe onderzocht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hier hoe veldnamen een nieuw leven kunnen krijgen. Een groep onderzoekers heeft de lokale kennis in de afgelopen twee jaar in beeld gebracht. Onder andere door de veldnamen bij de bewoners te inventariseren en de verhalen er omheen voor het nageslacht vast te leggen. Ook speelden nieuwe communicatiemiddelen als Google Earth, gps (global positioning system) en GIS (geografisch informatiesysteem)

Veldnamen inspireren architecten tot een nieuwe blik op het landschap

ontwerpers, studenten, wetenschappers en kunstenaars belichten in deze beeldenatlas het fenomeen veldnamen vanuit een veelheid aan perspectieven. Landschapsarchitecten komen met concrete voorstellen en ontwerpen. Om mensen elders in het land op ideeën te brengen is een handleiding opgenomen hoe men met veldnamen aan de slag kan gaan.

Festival

Om de grote inhoudelijke rijkdom en inspiratiekracht van veldnamen nader te onderstrepen hebben de Overleggroep en de Rijksdienst bovendien een veldnamenfestival georganiseerd. Onderdelen van dit festival op het grensvlak van wetenschap en kunst, van 2 tot en met 6 juni in Anloo, waren een symposium, theatervoorstellingen, een tentoonstelling, dichtersavonden, muzikale optredens en excursies door het Drentsche Aa-landschap. Alle uitvoerenden lieten zich daarbij inspireren door specifieke veldnamen. Op het symposium De Vrolijke Wetenschap lieten internationale sprekers zien hoe divers de betekenis van veldnamen kan zijn. Vakgebieden als de taalwetenschap, culturele antropologie, archeologie en ecologie bieden elk hun eigen kijk op dit erfgoed.

Biografie van het landschap

Volgend jaar zullen boek en festival een internationaal vervolg krijgen wanneer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort een symposium met wetenschappers en literatoren zal houden. Boek en festival maken namelijk deel uit van een groot, interdisciplinair onderzoek, dat wordt uitgevoerd door de Overleggroep, de Rijksdienst en Wageningen Universiteit. Dit zal op het symposium uitmonden in de *Biografie van het Nationaal Landschap Drentsche Aa*. Archeologen, historisch geografen en andere wetenschappers maken samen een inspirerend overzicht van de opbouw en ontstaansgeschiedenis van het Drentsche Aa-gebied. Hierbij wordt ook ruim aandacht besteed aan de beleving, betekenisgeving en representatie van het landschap in de verschillende perioden van de geschiedenis.

Hans Elerie is adviseur en onderzoeker bij de Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe en Theo Spek is senior onderzoeker historische geografie landelijk gebied hoog Nederland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bovendien bijzonder hoogleraar Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, hans.elerie@wanadoo.nl & t.spek@cultureelerfgoed.nl. Henk van Blerck, Hans Elerie e.a., 'Van Jeruzalem tot Ezelakker: Veldnamen als levend erfgoed in het Nationaal Landschap Drentsche Aa', Matrijs, Utrecht, 352 pag., € 34,95, ISBN 978 90 5345 385 8, verkrijgbaar via de boekhandel.

een belangrijke rol. Met een mobiele telefoon is het mogelijk satellietbeelden van de omgeving op te roepen en te koppelen aan een veldnaam.

Mensen betrekken

Een verrassende conclusie van het onderzoek was dat veldnamen en hun betekenissen niet alleen iets van het verleden zijn, maar ook nog altijd springlevend zijn. Om die reden zijn veldnamen heel geschikt om mensen te betrekken bij het landschap en bij toekomstplannen in hun leefomgeving. Dat geldt niet alleen voor autochtone bewoners die hun herinneringen willen vasthouden en doorgeven, maar ook voor nieuwkomers die zich hun nieuwe leefomgeving eigen willen maken. Ook in het basisonderwijs en voortgezet onderwijs kan deze methode een welkome aanvulling zijn op de mogelijkheden om kennis te vergaren over landschap, natuur en erfgoed.

Inspireren en stimuleren

Een tweede conclusie is dat veldnamen tot het gezamenlijke kennisveld van vaklieden en lokale liefhebbers behoren. Ze vormen een vruchtbaar uitgangspunt voor de uitwisseling van vakkennis en lokale kennis. Ook inspireren ze kunstenaars en architecten tot een nieuwe blik op het landschap. Landschapsarchitecten hebben zich op ons verzoek gebogen over de vraag hoe veldnamen een actieve rol kunnen spelen bij nieuwe ruimtelijke ontwerpen. Op deze manier willen we andere dorpen stimuleren om met hun lokale erfgoed aan de slag te gaan.

Beeldenatlas

Deze nieuwe informatie over veldnamen hebben we samengevat in *Van Jeruzalem tot Ezelakker*. Bewoners, lokale kenners,

Een achttiende-eeuws schetsje met namen van de stukken heide tussen Anloo en Schipborg

Voor kwalitatief hoogwaardige restauraties is een optimale samenwerking noodzakelijk. Ambachtslieden, restauratiearchitecten, monumenteigenaren en overheden vormen allemaal schakels in de restauratieketen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wil de kennis, kwaliteit en samenwerking in die keten stimuleren. CEES VAN 'T VEEN

Werken aan betere restauraties

KENNIS IN DE KETEN

De filosofie van onze Rijksdienst is kennis verzamelen, kennis ontsluiten en kennis delen met anderen. Zoals met lokale overheden, monumenteigenaren, restauratiespecialisten, aannemers en ambachtslieden.

Onze stelling is dat ons land om meer afstemming en samenwerking van de verschillende kennisdomeinen vraagt. Wij hebben als Rijksdienst de ambitie om samen met anderen een kennisinfrastructuur te ontwerpen om de uitwisseling van kennis en expertise – van eigenaar tot bestuurder – mogelijk te maken. Wij willen als verbindingstation optreden van instellingen binnen en buiten de erfgoedsector. Die onmisbare schakel in de keten van kennis, die willen wij zijn.

Kwaliteit

In de praktijk draait ons werk vaak om adviseren tijdens opgravingen, inrichtingsvraagstukken, herbestemmingsopgaven en grootschalige restauraties. Bij zulke grote projecten is de rijksoverheid bij veel stappen in het restauratieproces direct betrokken. Sterker, wij willen – en dat is nadrukkelijk ook de ambitie van de minister van Cultuur – als adviseur al in het voortraject betrokken zijn en vroegtijdig als partner aan tafel zitten. Juist nu een toenemend aantal verantwoordelijkheden bij lagere overheden en de private sector komt te liggen.

Het is bekend dat het Rijk streeft naar decentralisering, in combinatie met zelfregulering van de markt. Helaas is dat nog een onvolkomen markt. De relatie tussen de opdrachtgever en opdrachtnemer, ofwel tussen eigenaar en uitvoerder, is niet altijd even vruchtbaar. Er komt niet vanzelfsprekend een product tot stand dat voldoet aan de verwachtingen van de opdrachtgever of aan de uitgangspunten van de monumentenzorg. Ze voldoen nog niet aan de kwaliteitseisen die wetenschappelijk en maatschappelijk breed zijn gedragen en duurzaam zijn.

Zes ambities

Daarom stimuleert de Rijksdienst bedrijven om tot certificering van producten of processen te komen. In mei vorig jaar organiseerden wij een studiedag over certificering en erkenning. Daar hebben wij een zestal ambities uiteengezet. Dat was een belangrijke stap in de goede richting. We zetten die ambities hier graag op een rij.

De Rijksdienst wil de onmisbare schakel in de keten van kennis zijn

Ten eerste alle branches samenbrengen die werkzaam zijn in de restauratie. Met als doel: van elkaar leren, en daarmee branche-specifieke kwaliteitszorg verbeteren, 'ketenbewustzijn' creëren, en samenwerking en samenhang vormgeven.

Voorts helderheid geven over de basiskwaliteit die binnen de monumentenzorg moet gelden, een gedragen en samenhangend systeem van kwaliteitszorg.

Ten derde voor voldoende inbreng zorgen van specialistische kennis, expertise en geld bij het vormgeven van kwaliteitsnormen, bestekken en regelingen. Dit betekent dat de Rijksdienst de landelijke kennispartner is waar dat nodig is, vooral bij gemeenten en private partijen.

Dan gebundelde communicatie over kwaliteitszorg met eigenaren, provincies en gemeenten verzorgen en ondersteunen.

Ten vijfde vergunningen vanuit de gemeente aan subsidies vanuit het Rijk koppelen, aan de hand van toetsbare kwaliteitscriteria.

Tot slot wil de Rijksdienst in samenwerking met onder andere de Rijksgebouwdienst er voor zorgen dat de rijksoverheid een voorbeeldig opdrachtgever is als het gaat om de monumenten in rijksbezit.

Voorwaardelijke subsidies

Overheden en bedrijven zijn op zoek naar nieuwe werkwijzen en mogelijkheden om de kwaliteit van erfgoedzorg te verbeteren. Veel branches werken aan een systeem van erkenning of certificering. Maar geheel afgerond is dat proces nog niet.

De Erfgoedinspectie signaleerde op dit vlak belangrijke tekortkomingen. Dat had deels te maken met restauratieplannen en adviezen, en deels met toezicht. Neem nu de koppeling tussen subsidie- en vergunningverlening en de kwaliteitseisen bij de uitvoering of bij de uitvoerende partij. In onze ogen heeft dat de hoogste prioriteit. Provincies en gemeenten koppelen al »

Vaklui aan het werk

» in toenemende mate technische uitvoeringsvoorschriften aan subsidies en vergunningen. Ook de Rijksdienst denkt serieus na over meer zogenaamde voorwaardelijke subsidies. Dat geldt bijvoorbeeld voor de subsidie voor instandhouding en die voor restauratieachterstand. Onderzoek en het ontwikkelen van een programmaplan voor kwaliteitsborging zijn wenselijk. Daarvoor moeten tijd en middelen beschikbaar gesteld worden, zodat deze aspecten een rol kunnen spelen in de kennisketen. Wij realiseren ons dat die restauratieketen een complex geheel is. Het is meer een netwerk, een samenstel van diverse horizontale en verticale ketens. Alles moet perfect in balans zijn, en een optimale samenwerking is een vereiste. Kwaliteit, opleiding, investering en financiering, opdracht, toetsing, verbeterde kwaliteit, nieuwe opdracht: het zijn allemaal schakels die passen in dezelfde kenniscyclus.

Vooraf jonge vakmensen moeten we uit de onstuimige wind houden

Twee voorbeelden

Laten we hier twee voorbeelden noemen, een over opleiding en een over begeleiding. Allereerst een voorbeeld van een samenwerkingsverband in de provincie Gelderland. Samen – de Rijksdienst had ook een rol – tekenden diverse partijen een convenant, waardoor het verspreide aanbod van leerlingen en opleidingsplaatsen tot een efficiënte bundeling van leerwerkplekken zal leiden. Jonge vakmensen krijgen zo een betere, op de restauratiepraktijk toegesneden opleiding. Een ander, praktisch voorbeeld. In het Westland staat een toren die acht, negen jaar geleden opnieuw, maar helaas fout is gevoegd. Dat leidde ertoe dat als gevolg van vochtbelasting de baksteen versneld verweerde. Meerjarig onderzoek dat in opdracht van een aantal partijen, waaronder de Rijksdienst, door de Technische Universiteit Delft is uitgevoerd, heeft geleid tot concrete aanbevelingen die direct ingezet kunnen worden op de steiger. De onderzoekers hebben ook een adviserende taak bij dit project en zij kozen in samenspraak met de vakbekwame aannemer een mortelreceptuur. De aannemer kan zo tien jaar garantie geven op het nieuwe werk. Ofwel, een praktische kennisuitwisseling en onderzoek die leiden tot een betere en toepasbare uitvoering op de steiger.

Kennisdocumenten

Naast een stimulans voor bedrijven en een steun bij de certificering van producten en processen, richt de Rijksdienst zich op kennisontwikkeling en

het verspreiden van kennisdocumenten. Die documenten helpen eigenaren, architecten en uitvoerende partijen bij een optimale uitvoering. In samenspraak met vakmensen hebben wij een serie specialistische brochures opgesteld. Ook zijn door bedrijven en de Rijksdienst samen diverse bestekken, werkomschrijvingen en bestekstermen ontwikkeld. Deze uniforme beschrijvingen zijn belangrijk voor de kwaliteitsborging van de praktische monumentenzorg. Er zijn nu bestekstermen en modelbestekken beschikbaar voor natuursteen, glas-in-lood, smeedwerk en stucwerk. Bovendien lijkt het voor ten minste metselwerk, voegwerk, schilderwerk en rieten daken wenselijk om zulke gestandaardiseerde terminologieën te ontwikkelen en breed uit te dragen.

Duurzame samenwerking

Dit alles sluit goed aan bij het recente initiatief van het Hoofdbedrijfschap Ambachten voor de lancering van een Platform Restauratie Ambachten. Het doel is helder: het stimuleren van samenwerking tussen de verschillende ambachten die zich toeleggen op het restaureren van ons culturele erfgoed. Het Platform vormt een ontmoetingsplaats voor alle partijen die een schakel zijn in een van de ketens in de restauratiewereld. De Stichting Erkenning-regelingen Restauratie en Monumentenbehoud is zo'n partij, die door middel van 'branchegroepenoverleg' een verbindende rol speelt. Wij ondersteunen een dergelijk Platform van harte. Juist omdat het via een breed kennisportaal werkt. Daar kunnen mensen terecht met praktische vragen en voor informatie over opleidingen, voorschriften, instanties et cetera. Al die informatie kan bijdragen aan de continuïteit in het restauratieambacht.

Jonge vakmensen

Het instellen van de Week van het Ambacht afgelopen april draagt daar een steentje aan bij. Onze ambachtseconomie is enorm belangrijk. In tijden van crisis is juist de bouwsector kwetsbaar. Een extra steuntje in de rug is dan prettig. Vooral jonge vakmensen moeten we uit de onstuimige wind houden. Juist hen moeten we uitzicht bieden op een gedegen opleidingstraject. Juist hen vakkennis bijbrengen en uiteindelijk aan een interessante baan helpen. Vakmensen maken het verschil. Aan vakmensen, zoals voegers, glazeniers en dakdekkers, is altijd behoefte. Daarom moeten het restauratieambacht en een gecontroleerd restauratieproces voor alle betrokken partijen zichtbaar – en nog beter – op de kaart worden gezet.

Cees van 't Veen is directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Meer informatie: Michiel van Hunen, m.van.hunen@cultureelerfgoed.nl.

Dit artikel is een bewerking van de lezing die Cees van 't Veen op 23 april van dit jaar gaf op de Restauratiebeurs in de Brabantshallen van Den Bosch.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft Nederland in vier regio's verdeeld. Voor elke regio hebben we een afdeling consulenten die zich speciaal met dat gebied bezighoudt. Noord staat onder leiding van Antoinette Le Coultre, Oost onder die van Paul Schaap, Zuid Lilian Kusters en West heeft Mark Stafleu. Wie zijn zij? DIRK SNOODIJK

Vier regiohoofden ERG BEGAAN MET HET ERFGOED

Van links naar rechts Mark Stafleu, Antoinette Le Coultre, Lilian Kusters en Paul Schaap

Wat is jullie achtergrond?

Paul Schaap: 'Ik ben afgestudeerd in Wageningen als land-inrichter, waarna ik snel in de natuurbescherming terecht kwam. En bescherming van natuur en die van cultureel erfgoed liggen in elkaars verlengde. Het zijn allebei zwakke krachten die bescherming verdienen ten opzichte van harde economische krachten. Beide hebben te maken met het welzijn van mensen. En beide leveren duurzaamheid op, want je geeft het nageslacht mee wat wij nu hebben. Dat is mijn motivatie om in de erfgoedsector te werken.'

Lilian Kusters: 'Ik ben architectuurhistoricus en jurist. Die combinatie levert veel op. Vanuit de architectuurgeschiedenis weet ik hoe je cultuurhistorie in een goede leefomgeving kunt inbedden. Mijn juridische achtergrond helpt bij het zien van oplossingen hoe je dat kunt realiseren. Ik merk dagelijks dat ik daar profijt van heb.'

Antoinette Le Coultre: 'Ik heb Bouwkunde gestudeerd in Delft en vijftien jaar in het buitenland als architect gewerkt. De buitenlandse cultuur heeft mijn blik op de Nederlandse cultuur verscherpt.'

Mark Stafleu: 'Ik ben historicus. Ik heb in de erfgoedwereld jarenlang op gemeentelijk niveau gewerkt, zowel in een kleine als in een grote gemeente. Rijk en gemeenten kunnen elkaar goed aanvullen. Dat besef is essentieel.'

Wat doet een regiohoofd eigenlijk?

Antoinette: 'Het is vooral signaleren wat er gebeurt in de regio waar wij een rol kunnen spelen en zo vroeg mogelijk mee kunnen denken.'

Paul: 'Ik houd de consulenten scherp waarom wij als Rijk de dingen doen die wij doen.'

Lilian: 'Wij dragen samen ook verantwoordelijkheid voor het uniform opereren als Rijksdienst, zodat wij in heel Nederland in vergelijkbare situaties een eenduidig standpunt naar voren brengen.'

Wat maakt dit werk mooi?

Mark: 'Het motiveert zeer om samen te werken met mensen die heel erg begaan zijn met het erfgoed. Ook de respons die je krijgt van monument-eigenaren, van gemeenten, van andere organisaties, op een goede samenwerking en een goede kennisoverdracht stimuleert enorm.'

Antoinette: 'Zelfs als je lagere school waar je vreselijke herinneringen aan hebt wordt gesloopt, dan zie je mensen toch steigeren. Gebouwen, landschap en archeologie, dat is allemaal een verhaal van mensen. Je vindt altijd een gemeenschappelijke deler als je mensen daar enthousiast voor kunt maken.'

'Geschiedenis doorgeven is prachtig'

Lilian: 'Het mogen helpen met het doorgeven van de geschiedenis is prachtig. Om het erfgoed op een goede manier door te geven is een mooie verantwoordelijkheid voor het publieke belang.'

Paul: 'Wat mij energie geeft, is het omgaan met de consulenten. Het zijn allemaal gedreven mensen. Ik probeer die gedrevenheid een vorm te geven die tot een goed resultaat leidt voor de gemeenschap en voor het erfgoed zelf. Archeologie bijvoorbeeld roept vaak heel veel weerstand op: het vertraagt, kost geld, is lastig. En als je dan op de opening komt van een nieuw park en de wethouder raakt niet uitgepraat over de Romeinse tijd, dan merk je ineens hoe het gewaardeerd wordt. De strijd heeft dan toch geleid tot een resultaat waar alle partijen mee ingenomen zijn. En dat is hartstikke leuk.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

FOTO'S RUURD KOK, PROVINCIE UTRECHT

Bezoekers dwalen door het Limyrint, een maïsdoolhof op het castellumterrein

Publiek is welkom op Romeins legerkamp

Zoeken naar Fectio

Onder 106 hectare boomgaard, akker en weiland bevindt zich het grootste archeologische rijksmonument van Utrecht: castellum Fectio. De provincie heeft begin dit jaar een deel van de grond aangekocht. Zo kunnen de resten van dit Romeinse legerkamp nog beter behouden blijven. En voor publiek zichtbaar en toegankelijk gemaakt worden.

RUURD KOK & JOSÉ SCHREURS

Langs de A12 bij Bunnik verraadt een hoger gelegen boomgaard de vroegere ligging van castellum Fectio. Het fort maakte deel uit van de Limes, de Romeinse rijksgrens die hier tussen 40 en 275 na Christus op de linkeroever van de Rijn lag. Om de resten van het fort liggen ook die van kampdorpen, grafvelden, wegen en kadewerken. Fectio is al gesticht rond 5 na Christus. Het is daarmee een van de eerste Romeinse legerkampen in wat nu Nederland is. Met een oppervlak van 3,5 hectare is het ook het grootste van ons land.

De provincie Utrecht wil het Romeinse verleden hier voor publiek zichtbaar maken. Daarom hebben landschapsarchitecten van West 8 verschillende scenario's voor de herinrichting van het castellum-terrein ontworpen. De provincie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werken hierbij nauw samen.

Verstoord verleden

Voor de herinrichting van het terrein is het niet alleen van belang te weten waar de archeologische resten precies liggen, maar vooral ook waar die al door vroegere bodemingrepen zijn verstoord. De resten mogen namelijk niet verder worden verstoord bij de nieuwe inrichting.

Bureau Auxilia heeft daarom vroegere opgravingen uit de negentiende en begin twintigste eeuw nauwkeurig in kaart gebracht. De resultaten van dit bureauonderzoek werden aangevuld en gecontroleerd met gericht veldonderzoek naar de Romeinse topografie. Dit is uitgevoerd door bureau RAAP met zogenaamd groundtracer-onderzoek. Deze nieuwe methode met elektromagnetische pulsen tast de resten niet aan. Overigens leidde dit onderzoek tot verrassende resultaten. Verwachte structuren werden niet altijd aangetoond en er werden juist ook structuren ontdekt die helemaal niet werden verwacht.

Booronderzoek gaat ook nog inzicht geven in de mate van verstoring door agrarisch gebruik. De dikte van de verstoorde bovengrond is namelijk essentieel voor de inrichtingsmogelijkheden van het terrein.

West 8 heeft de verstoorde locaties benut in de inrichtingsscenario's. Namelijk de plaatsen waar eerder sleuven gegraven zijn voor archeologisch onderzoek. De landschapsarchitecten stellen voor hier vitrines in de grond aan te brengen, om daarin vondsten te kunnen tonen op hun oorspronkelijke vindplaats.

Een Romeinse slingerkogel van aardewerk, gevonden bij het veldonderzoek

Schatgraverij

Met het voor publiek openstellen van het monument komt de vraag op of er maatregelen nodig zijn tegen schatgraverij. Fectio is namelijk een bekende vindplaats, waar nog steeds illegaal met metaaldetectoren wordt gezocht. Onderzoek naar de dichtheid en de aard van de Romeinse metalen objecten die er nog liggen, kan die noodzaak uitwijzen.

Daarom is in voorjaar 2007 de boomgaard steekproefsgewijs met detectoren onderzocht. En afgelopen januari zijn de aangrenzende akkers en graslanden afgelopen. Niet eerder is in Nederland op deze schaal metaaldetectie ingezet ten behoeve van de archeologische monumentenzorg.

Bij dit onderzoek zijn ook gegevens verzameld over het verval, ofwel degradatie, van de metalen in de grond. Dit past binnen het themaprogramma Instandhouding en Degradatie van de Rijksdienst. Wat is het effect op die degradatie bij een gebruik van het terrein als boomgaard, akker of weiland? Door hier inzicht in te krijgen kunnen er passende maatregelen worden genomen om het verval tegen te gaan. De resultaten zijn dus niet alleen van belang voor inrichting en behoud van dit specifieke monument, maar ook voor de archeologische monumentenzorg in het algemeen. Voor het degradatieonderzoek is een selectie van de vondsten geborgen. In aanvulling hierop zal door middel van een beperkt aantal proefputten informatie worden verzameld over de context van deze vondsten. Aan de hand hiervan kan de mate van degradatie en de informatiewaarde van de vondsten uit de bouwvoor worden vergeleken met vondsten in een onverstoorde context.

Romeinse soldaat

Vooruitlopend op de definitieve inrichting zijn er al drie publieksactiviteiten op het castellumterrein georganiseerd. Nog voor de afronding van de inventarisatie van de verstoringsgegevens konden de voorlopige resultaten daarvan al worden toegepast bij de eerste activiteit. Zomer 2007 maakte in de boomgaard het kunstproject ROMAN het verborgen verhaal van het legerkamp beleefbaar. De bezoeker kon hier op zoek naar fragmenten uit een roman, die het verhaal van een Romeinse soldaat vertelde.

Die fragmenten waren te vinden bij verspreid geplaatste objecten. De objecten mochten alleen op reeds verstoorde delen van het terrein worden geplaatst. De kunstenaars zagen dit als een beperking.

In een maïsveld is een stuk contour van het legerkamp zichtbaar gemaakt, aansluitend op een doolhof

Dit veranderde toen de locatie van enkele oude opgravingsleuven uit de jaren twintig op het terrein werden gemarkeerd met rood-wit afzetlint. Voor de kunstenaars bleek de aanvankelijke beperking nu juist een inspiratiebron voor hun werk.

Onderzoek leidde tot verrassende resultaten

Maïs en appels

De nieuwe informatie over de exacte ligging van de Romeinse structuren is afgelopen najaar benut bij het Limyrint, een in een maïsveld aangelegd doolhof. De zuidoosthoek van het legerkamp, inclusief poort en torens, was zichtbaar gemaakt als een muur van maïs. Na ruim 1700 jaar was dit stuk contour van het legerkamp voor het eerst weer te zien op het terrein. Het Limyrint is dit jaar opnieuw aangelegd en zal van augustus tot oktober te bezoeken zijn. Als derde zijn er de Appelplukdagen. De boomgaard op het castellumterrein levert al een paar jaar appels en peren voor Vechtensap. Publiek wordt uitgenodigd te helpen bij het plukken en mag voor eigen gebruik onbeperkt appels meenemen. Dit blijkt voor velen een onvergetelijke ervaring op een bijzondere plek. De honderden plukkers gaan niet alleen met zakken vol appels naar huis, maar ook met de kennis dat die appels afkomstig zijn van castellum Fectio.

West 8 stelt dan ook voor het deel van de boomgaard buiten het castellum te handhaven, ook als natuurlijke afscherming van de A12. De fruitbomen blijken echter aan het eind van hun levensduur en moeten worden vervangen. Dat is niet vanzelfsprekend op een wettelijk beschermd terrein en kan alleen onder voorwaarden. Voor het bepalen van deze randvoorwaarden zijn de resultaten van het archeologische veldonderzoek onmisbaar. Zo zijn inrichting, onderzoek en publieksactiviteiten onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Ruurd Kok is provinciaal archeoloog bij de provincie Utrecht en José Schreurs is consultant uitvoering Monumentenwet bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, ruurd.kok@provincie-utrecht.nl & j.schreurs@cultureelerfgoed.nl.

NIEUWE LIGPLAATS VOOR DE ZEEHOND

De Zeehond en zijn vrijwel complete inventaris zijn weer verenigd. Sinds juni ligt het wrak van de Groninger tjalk op het buitenterrein van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Lelystad. Binnen, in het Nationaal Scheepsarcheologisch Depot, bevindt zich de inventaris. De tjalk is in 1878 gebouwd en in 1886 op de Zuiderzee vergaan. Het wrak werd in 1967 in de grond van Flevoland aangetroffen. Sinds de opgraving in 1972 lag het waar het uit de grond kwam, op het terrein van Afvalzorg Deponie. Vanwege de uitbreiding van de vuilstort is de Zeehond nu verplaatst naar de Rijksdienst.

Drie naoorlogse kerken in Brabant

Schokkend nieuw

Op voorspraak van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ligt het in de bedoeling dat drie rooms-katholieke dorpskerken in oostelijk Noord-Brabant rijksmonument worden. Een in Oeffelt, een in Overloon en een in Luyksgestel. Ze zijn alledrie tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog opgetrokken. En alledrie waren ze voor hun tijd zeer vernieuwend. GERDA CORNELISSEN

De Zoete Naam Jezus in Oeffelt is uit mergel opgetrokken

Voor door het toegepaste materiaal en door de vormen tonen de kerken in Overloon en Luyksgestel zich zeer vernieuwend. Beton werd in de jaren vijftig nog niet zonder meer als waardig materiaal voor een kerk beschouwd. De kerk in Oeffelt heeft traditionelere vormen, maar is een duidelijke exponent van de vernieuwende architectuurtheorie van de Bossche School. In het Kruithuis in 's-Hertogenbosch werden vanaf 1946 cursussen kerkelijke architectuur opgezet. De wens daartoe ontstond door de grote bouwopgave waarvoor de katholieke kerkgemeenschap zich geplaagd zag ter vervanging van de vele in de oorlogstijd verwoeste kerken. De cursussen werden geleid door architect Nico van der Laan, samen met zijn broer, de benedictijn Dom Hans van der Laan. De theorieën van Dom Hans zouden vooral vanaf 1953 de cursussen domineren. Hieruit is de Bossche School voortgekomen. Deze architectuurstroming duidt niet zozeer op een bepaalde stijl, maar is vooral een leer omtrent de toe te passen maten en verhoudingen en de wijze waarop ruimte en massa op elkaar worden afgestemd. In de periode tot ongeveer 1960 werd ook in de toepassing van deze theorie nog veel gebruikgemaakt van traditionele vormen.

Oeffelt

Nico van der Laan, van wie veel meer ontwerpen zijn gerealiseerd dan van zijn bekendere broer, bouwde onder meer de kerk in Oeffelt. Bij de bouw in 1954 werd zij toegewijd aan de Zoete Naam Jezus. Sinds twintig jaar heet zij echter weer San-Salvatorkerk, net als haar voorgangers op dezelfde plaats, waarvan de laatste door oorlogshandelingen verwoest werd.

Van veraf is de ronde toren reeds herkenbaar. Hij staat los van de kerk, slechts door een korte gang ermee verbonden. De kerk zelf heeft de vroeg-christelijke traditionele basilicavorm, met drie beuken. Het schip heeft een zadeldak. De veel lagere zijbeuken zijn plat afgedekt. Bijzonder voor dit gebied is dat kerk en toren geheel in mergel zijn gebouwd. Echter, ook het modernere beton is niet geschuwd. Lijsten en raamstrekken zijn hiervan vervaardigd.

Overloon

In oktober 1944 werd het dorp Overloon bijna geheel verwoest. Ook de kerk, toegewijd aan de Heilige Theobaldus, ging verloren. Bij de wederopbouw werd het centrum van het dorp verlegd. Een nieuwe kerk werd gebouwd aan een nieuw plein, het 14 Oktoberplein. Bouwpastoor was Michael van Boxtel, architect was Jan Strik.

Pastoor Van Boxtel wilde geen traditioneel kerkgebouw. Samen met Jan Strik reisde hij naar Zwitserland om daar te zien welke vernieuwingen in de kerkenbouw hadden plaatsgevonden. Voor de kerk in Overloon lieten ze zich inspireren door de kerk van Basel-Rieten, gebouwd door architect Fritz Metzger. Het bisdom zou bijdragen in de financiering van de kerk, echter onder de voorwaarde dat deze ook zou worden toegewijd aan de Heilige Antonius van Padua. Die werd daarom, naast Theobaldus, de tweede patroon van de kerk.

Modern

De plattegrond van de Heilige Theobaldus en Antonius van Padua wordt gevormd door een onregelmatige vijfhoek. Het licht hellende dak wordt gedragen door stalen spanten, die ervoor zorgen dat er in de kerk geen elementen zijn die het

zicht op het altaar verstoren. Alle lijnen in de kerkruimte lopen naar het priesterkoor, waardoor de aandacht als vanzelf daarheen gericht wordt; de gehele kerk is in één keer te overzien. Vanaf de bredere voorzijde loopt de vloer ook nog eens licht hellend af in de richting van het priesterkoor, dat in een smaller deel van de vijfhoek ligt. Alle gelovigen kunnen op die manier de eucharistieviering optimaal volgen. Op de gele bakstenen buitengevels zijn aan de voorzijde baksteenreliëfs aangebracht van de kunstenaar Leo Geurtjens. Links van de betonnen toren wordt de schepping uitgebeeld, aan de rechterkant de Heilige Drie-eenheid. Aan de voorkant, links, vinden we de vrijstaande doopkapel, die door middel van een gang met de kerkruimte verbonden is. Hierin staat een zestiende-eeuws doopvont.

De moderne kerk deed na de bouw in 1956 veel stof opwaaien. Velen waren enthousiast, anderen vonden de kerk niet in een dorp thuishoren. Ook in het Katholiek Bouwblad verscheen een kritisch artikel, waarbij de schrijver echter wel bewondering uit voor de poging tot vernieuwing in de katholieke kerkenbouw.

De moderne kerk in Overloon deed na de bouw in 1956 veel stof opwaaien

Luyksgestel

In Luyksgestel staat een forse vijftiende-eeuwse toren. Daartegenaan stond na de Tweede Wereldoorlog nog een kerkgebouw met elementen in verschillende stijlen. Architect Edmond Nijsten kreeg de opdracht hier een nieuwe kerk te bouwen, waarbij de toren moest blijven staan. Hij kreeg van het bisdom de vrijheid modern te bouwen en slaagde erin de kerk, die los van de oude toren kwam te staan, een geheel eigentijds karakter te geven.

De plattegrond van de kerk uit 1958 is vierkant, met een uitbouw waarin het priesterkoor is gelegen. Drie dwarse zadeldaken dekken de kerk. De constructie is een betonskelet, dat zichtbaar is gehouden. De architect heeft veel aandacht besteed aan de lichtval. De linker- en rechterwand van de ruimte voor het priesterkoor bestaan uit betonschermen met daartussen ramen. Links en rechts van de zadeldaken valt via het plafond licht binnen. Ook de zuidwand bestaat uit betonelementen, waartussen opengestelde ruimten met glas zijn dichtgezet. Behalve het belang voor de lichtval meldt Nijsten zo een grote besparing te hebben bereikt. De kerk bezit nog beelden uit haar voorganger.

Gerda Cornelissen is consultant uitvoering Monumentenwet bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.cornelissen@cultureelerfgoed.nl.

De westgevel van de Heilige Theobaldus en Antonius van Padua in Overloon, met gevelversiering en met de opengewerkte betonnen klokkentoren

Stalen spanten lopen taps naar het koor in de Heilige Theobaldus en Antonius van Padua te Overloon

Het koor van de Heilige Martinus te Luyksgestel

De Heilige Martinus in Luyksgestel, met links de vijftiende-eeuwse toren

Installaties in monumenten

VOORZICHTIG INBRENGEN

De herbestemming van een monument vergt maatwerk. Om het gebouw aan de nieuwe functie aan te passen worden er meestal nieuwe installaties voor bijvoorbeeld verwarming en elektriciteit ingebracht. Dit kan op zeer zorgvuldige, afgewogen wijze uitgevoerd worden. Maar de praktijk leert dat er ook op destructieve manier te werk wordt gegaan. DOROTHÉE KOPER

Dit had voorkomen kunnen worden. Het monument op de foto komt niet in het artikel voor

Het komt regelmatig voor dat bij de indiening van een restauratieplan en het doorlopen van de procedure voor de monumentenvergunning de installatietechnische eisen nog niet voldoende op tekening of in het bestek zijn uitgewerkt. Oorzaak is dat in veel gevallen op dat moment het programma van eisen nog niet bekend is. Aangezien installatietechniek een beperkte levensduur heeft van vijftien tot twintig jaar, is voorzichtigheid met het inbrengen daarvan in monumenten geboden. Twee voorbeelden.

Dunne voorzetwanden

Een fabriekscomplex, daterend van de zestiende tot de twintigste eeuw, wordt herbestemd tot kantoren, woningen en bedrijven. Als eerste is er een casco restauratie uitgevoerd en is er een grove indeling naar de verschillende functies gemaakt. Deze werkwijze vereiste een flexibele omgang met het interieur. Daarnaast speelde hier een bouwfysisch probleem van met zout en vocht belaste gevels. Deze twee factoren bevorderden de keuze voor het toepassen van dunne voorzetwanden om de installaties achter weg te werken, net als de geluids- en warmte-isolatie en de brandwerende voorzieningen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert in dit geval positief op het toepassen van dunne voorzetwanden en opdekvloeren. Er is namelijk geen bijzondere interieurafwerking aanwezig en de installatieleidingen worden zo niet in het historische materiaal gefreesd, maar achter deze wanden en onder deze vloeren weggewerkt. De voorzetwanden dienen licht ventilerend te zijn, om condensvorming te voorkomen. Een belangrijk aandachtspunt is de wijze van bevestiging en de uitvoering van aansluitdetails op het historische materiaal. Op deze manier blijven het historische metselwerk en de houtconstructies

intact en blijft het mogelijk het geheel weer in de oorspronkelijke toestand terug te brengen.

Onherstelbare schade

Een groot, monumentaal complex van gebouwen vanaf de zeventiende eeuw wordt geschikt gemaakt voor maatschappelijke doeleinden. Gedurende het uitvoeringsproces is er gekozen voor een zwaar installatiepakket van op- en inbouw van verwarmings- en luchtbehandelingsinstallaties en inbouw van alle elektra en databekabeling. Vanwege het door de opdrachtgever en gebruiker gewenste comfort zijn de installaties van grote omvang. Een pakket van leidingen, buizen en kanalen wordt door de vertrekken geleid, door muren, vloeren en plafonds geboord, onder vensters geplaatst en op spantbenen bevestigd. Het betreft gedeeltelijk opbouw, weggewerkt achter een ombouw. Door de hoeveelheid en afmeting van de kanalen en buizen echter is de omtimmering zo groot, dat deze een dominante rol gaat spelen in de ruimte. Naast de visuele schade en de gewijzigde ruimtebeleving wordt er grote schade aangebracht aan historisch materiaal. Overige installaties, zoals elektraleidingen en databekabeling, zijn in de muren gefreesd, wat onherstelbare schade heeft veroorzaakt.

Volwaardig meewegen

Dergelijke onherstelbare schade aan het monument had voorkomen kunnen worden. De tekeningen, het bestek en het programma van eisen dienen helder te zijn over de installatietechnische aspecten. Zo kan al in de procedure voor de monumentenvergunning het programma van eisen bijgesteld worden om de monumentale waarden te respecteren en te behouden.

Dorothee Koper is consulent uitvoering Monumentenwet bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.koper@cultureelerfgoed.nl

Er wordt soms grote schade aangebracht aan historisch materiaal

Monumenten van voor 1900 gebruiken minder energie dan nieuwere gebouwen.

Zo blijkt uit een blik in de meterkast van een paar honderd Britse gerechtsgebouwen uit verschillende perioden. Dit druist in tegen het heersende beeld dat oude gebouwen kwistig omgaan met energie. HUIB VAN DE VEN & MARC STAPPERS

Berekeningen met rekeningen

Monumenten het zuinigst met energie

Gebouwen van voor 1900 werken niet tegen, maar juist mee om het energieverbruik laag te houden. Dit doen ze op verschillende manieren. Wanden, binnenmuren en vloeren bezitten een groot vermogen om warmte vast te houden en op het juiste moment weer af te geven, de daglichtinval is goed en verse lucht komt naar binnen door natuurlijke ventilatie. Gebouwen van na 1900 zijn minder energiezuinig door hun lichtere constructies. Vanaf de jaren zeventig gebruiken gebouwen vooral meer energie door hun zwaardere beroep op kunstlicht, verwarming en luchtbehandeling. Monumenten en duurzaamheid zijn dus niet per definitie in strijd met elkaar. Sterker nog, monumenten kunnen juist bijdragen aan duurzame ontwikkeling. Want minder energiegebruik betekent ook minder uitstoot van kooldioxide.

Onverwachte cijfers

De gerechtelijke dienst van het Ministerie van Justitie in het Verenigd Koninkrijk bezit 772 gebouwen in Engeland en Wales. Jon Wallsgrave, hoofdarchitect van dit ministerie, heeft een representatieve 256 daarvan onderzocht. Uitgangspunt vormden de laatste gas- en elektriciteitsrekeningen. Daarmee is voor ieder gebouw het energie-

verbruik uiterekend per vierkante meter vloeroppervlakte. Dit leverde een verrassend beeld op. De oudste gebouwen, die tot 1900, blijken de minste energie te verbruiken. Hiermee vergeleken verbruiken gebouwen uit de periode 1900-1939 gemiddeld 24% meer energie. En die uit 1940-1959 zelfs 45% meer. Gebouwen uit de jaren zestig doen het met 36% meer ook nog behoorlijk slecht, net als die uit de jaren zeventig en tachtig, met een 21% hoger energieverbruik. Zelfs het energieverbruik van gebouwen van 1990 tot nu ligt gemiddeld altijd nog 8% hoger dan dat van de gebouwen van voor 1900. Dit resultaat is opvallend. In tegenstelling tot wat men vaak denkt en hoort, doet oud namelijk niet onder voor nieuw. Sterker nog, oudere gebouwen komen als beste uit de bus. Alleen sommige zeer recente nieuwbouw doet het misschien nog net iets beter. Hier bestaat echter nog geen goede statistische onderbouwing voor.

Alles uit de meterkast

Alle onderzochte gebouwen hebben een vergelijkbaar niveau in bezetting, computergebruik, warmtevraag, verlichtingsniveau en beveiliging. Verder zijn de gebouwen met

de tijd regelmatig gemoderniseerd, verbouwd en verbeterd, zodat ze niet voor elkaar onderdoen in kwaliteit. De naar voren gekomen verschillen in energieverbruik zijn daardoor alleen terug te voeren op veranderde bouwwijzen. Dit onderzoek is nu eens niet verricht met rekenmodellen of simulaties, maar met werkelijke cijfers volgens de energierekening. Dit is een belangrijk verschil. De resultaten zijn daardoor geen theorie, maar praktisch. Het onderzoek ging over rechtbanken, gerechtshoven en aanverwante gebouwen. Maar de resultaten gelden waarschijnlijk evengoed voor overige openbare gebouwen, overheidsgebouwen, gemeentehuizen, kantoorgebouwen en onderwijsgebouwen. Uit oogpunt van energieverbruik zijn dergelijke gebouwen van leeftijd het beste jongetje van de klas. In duurzaamheid lopen ze niet achteraan, maar juist voorop.

Huib van de Ven is onderzoeker duurzame monumentenzorg en Marc Stappers is specialist bouwfysica en binnenklimaat bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.van.de.ven@cultureelerfgoed.nl & m.stappers@cultureelerfgoed.nl. Een Engelstalig artikel over het onderzoek en een overzicht van het energieverbruik van alle onderzochte gebouwen zijn gratis op te vragen via info@cultureelerfgoed.nl.

Het Paleis van Justitie in Zwolle uit 1838, nu museum De Fundatie. In 1977 ging de Zwolse rechtbank naar nieuwbouw

Frederik Hendriks belegering van het Gennepershuis

De onzichtbare linie

Tot zijn verwoesting in 1710 stond het Gennepershuis ten westen van het stadje Gennep, daar waar de Niers en de Maas samenvloeien. De geschiedenis van het huis gaat terug tot de elfde eeuw. Mogelijk was het toen een omgrachte donjon, een zware toren. In de loop van de middeleeuwen ontwikkelde het Gennepershuis zich tot een imposante versterking. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog speelde de burch een belangrijke rol in de verdediging van het gebied rond Gennep. In 1641 was hij in Spaanse handen. Na een grootscheeps beleg door prins Frederik Hendrik in datzelfde jaar capituleerden de Spanjaarden, op 29 juli. Bij de belegering werd een 24 kilometer lange verschansing rond het Gennepershuis aangelegd, ook wel circumvallatielinie genoemd. Deze werd voorzien van versterkte kampementen, kwartieren voor de verschillende legerleiders en voorwerken als papenmutsen en hoornwerken.

Proef

Op talrijke plaatsen in het Nederlandse landschap zijn overblijfselen aanwezig van de Tachtigjarige Oorlog, die tussen 1568 en 1648 in onze contreien woedde. Sommige van deze overblijfselen zijn nog duidelijk herkenbaar als verhogingen en lineaire laagtes. Deze hoogteverschillen vertegenwoordigen onder andere linies en stellingen. Op enkele plaatsen zijn de resten gerestaureerd en gereconstrueerd, zoals de Engelse Schans bij Groenlo in de Achterhoek. Van een ander gedeelte zijn nog uitsluitend in de ondergrond resten aanwezig. Vanuit de archeologische monumentenzorg is aan deze onzichtbare resten tot op heden nog relatief weinig aandacht besteed. Dit vormt een van de aanleidingen voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een proef te starten waarin relictten van militair erfgoed centraal staan. Het doel is ten eerste om methoden en technieken te ontwikkelen om resten van verdedigingswerken uit de Tachtigjarige Oorlog op non-destructieve wijze te traceren. Voorts willen we die resten definiëren en waarden. Tot slot is het de bedoeling die gebieden waarin waardevolle resten voorkomen voor te dragen voor wettelijke bescherming, al dan niet in combinatie met zichtbare relictten.

Verrassend resultaat

Anderhalf jaar geleden is de Rijksdienst begonnen met het ontwikkelen van de opsporingsmethoden. Als onderzoeksobject hebben we de resten van de linies en stellingen rond het Gennepershuis uitgekozen. De kaart uit 1645 van C.J. Visscher in *Belgium sive Germania Inferior* toont de opbouw van de circumvallatielinie van Frederik Hendrik. Op deze kaart zijn de verschillende onderdelen duidelijk aangegeven. In het huidige landschap echter zijn er vrijwel geen over-

Momenteel onderzoekt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de resten van de linies en stellingen rond het verdwenen Gennepershuis. Deze burch lag bij Gennep, in Limburg.

Een pracht van een gelegenheid om meer kennis te vergaren van militair erfgoed uit de Tachtigjarige Oorlog. AXEL MÜLLER

blijfselen meer zichtbaar van. De uitdaging van dit onderzoek is om deze uitgestrekte linie op te sporen. Het onderzoek is gefaseerd opgezet. Als eerste is een uitgebreid bureauonderzoek uitgevoerd. Dit omvatte het traceren en bestuderen van historische geschriften en kaartmateriaal. Vervolgens zijn de historische kaarten met de huidige topografische kaart, het Actueel Hoogtebestand van Nederland en oude en recente luchtfoto's vergeleken. Doel hiervan was om afwijkende structuren in de verkaveling te relateren aan de historische kaarten van het beleg. Verrassend resultaat van het bureauonderzoek is dat de twaalf historische kaarten allemaal van elkaar verschillen. Ze tonen zowel verschillen in de opbouw van de linie als in de ligging van de onderdelen. Op basis van de resultaten van het bureauonderzoek, gecombineerd met een veldbezoek, zijn zes deelgebieden geselecteerd met een hoge potentie om resten van de linie te vinden.

Zeer moeilijk te traceren

De volgende stap was om te onderzoeken in hoeverre er resten van de linies in de gekozen deelgebieden aanwezig waren. Hiervoor zijn verschillende technieken uitgetoetst, zoals gammastraling, geomagnetisme, satellietfoto's, infrarood-luchtfotografie met multispectrale beeldanalyse, weerstandsonderzoek en grondradar. Dit onderzoek werd uitgevoerd door de bedrijven ArcheoPro en Ecoflight. Naast het toepassen van deze technisch geavanceerde prospectietechnieken werd er ook archeologisch veldwerk uitgevoerd. In alle deelgebieden heeft booronderzoek plaatsgevonden, net als het rapen van scherven van het oppervlak. Hiertoe hebben we contact opgenomen met de lokale historische vereniging Monarch in Gennep. Een van de uitkomsten van deze fase is de constatering dat de resten van de linies zich zeer moeilijk laten traceren. De toegepaste prospectietechnieken hebben wel veel gegevens opgeleverd, maar nog onduidelijk is hoe deze moeten worden geïnterpreteerd. Gaat het hier inderdaad om relictten van de linie of betreft het resten uit andere perioden? De resultaten zullen vergeleken worden met de resultaten van het bureauonderzoek. Uitkomst hiervan kan zijn dat de verwachting voor de deelgebieden aangepast wordt. Mogelijk moeten we ook nieuwe deelgebieden definiëren.

Greppels

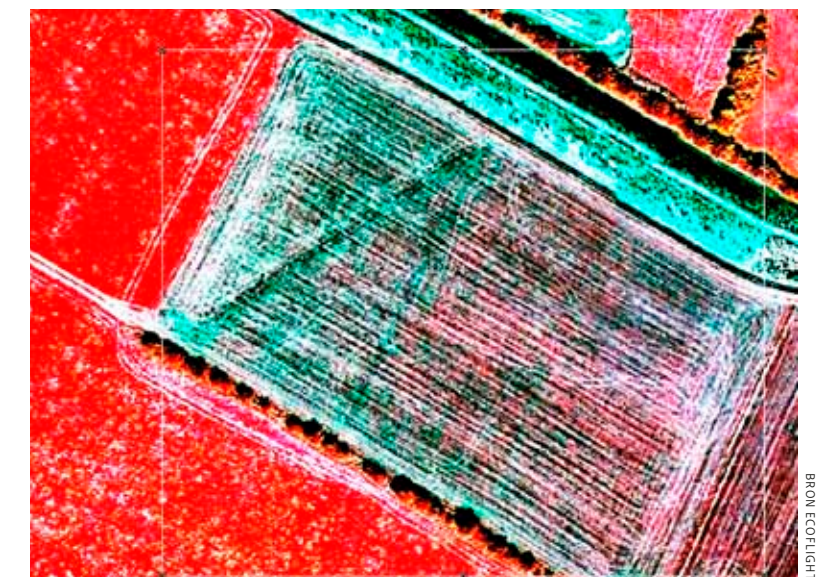
In één deelgebied heeft in 2008 vervolgonderzoek plaatsgevonden. Ten noorden van het dorp Ottersum zijn tijdens het booronderzoek resten van een greppel gevonden. Deze locatie hebben we nader bekeken door middel van enkele proefsleuven. In de sleuven werden twee langwerpige grondsporen aangetroffen; een van 2,50 meter breed en een van 3,10 meter breed. De grondsporen, die over een afstand

De circumvallatielinie van prins Frederik Hendrik rond Gennep (links) en het Gennepershuis (midden) op de kaart van Visscher uit 1645. Linksonder het dorp Ottersum en het kampement van overste Ferens

van driehonderd meter konden worden gevolgd, zijn geïnterpreteerd als resten van greppels die deel uitmaakten van de circumvallatielinie. Opmerkelijk echter is dat er in de sleuven bijzonder weinig vondsten zijn gedaan uit de tijd van het beleg. Ten noorden van dit deel van de linies moet volgens de oude kaarten het kampement van overste Ferens hebben gelegen. Het traceren, in kaart brengen en waarden van de archeologische resten van dit kamp zal onderdeel zijn van een volgende stap in het onderzoek. Daarnaast zijn er nog enkele deelgebieden waar proefsleuven gegraven gaan worden en waar aanvullend geofysisch onderzoek plaats gaat vinden. Zo zullen we beetje bij beetje de linies verder in kaart brengen en kunnen we komen tot een gefundeerde waardering van deze resten.

Axel Müller is veldarcheoloog bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.muller@cultureelerfgoed.nl.

Analyse van multispectrale foto's

De borging van cultuurhistorische waarde en veiligheid

Wat kan er met de Afsluitdijk?

Logeren op de Afsluitdijk? Misschien kan het, in 2020. Rijkswaterstaat heeft verschillende marktpartijen gevraagd plannen te ontwikkelen voor de toekomst van de Afsluitdijk. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is een van de organisaties die Rijkswaterstaat adviseert in de keuzes die de komende jaren gemaakt zullen worden. MARIJE DE KORTE

De strakke lijn met aan weerszijden water is een wezenlijk kenmerk

In 2009, 76 jaar na oplevering, voldoet de Afsluitdijk niet meer aan de strikte veiligheidseisen die voor waterkeringen gelden. Klimaatverandering, strengere normering en slijtage zijn daarvoor belangrijke oorzaken. In opdracht van staatssecretaris Huizinga van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat, verricht Rijkswaterstaat een toekomstverkenning voor de Afsluitdijk. Hierin wordt – naast verbetering van de veiligheid – gezocht naar ideeën en mogelijkheden voor een vernieuwd gebruik van de dijk. Duurzame energie, recreatie én cultuurhistorie zijn daarbij belangrijke thema's.

Van Zuiderzee naar IJsselmeer

Al vanaf de zeventiende eeuw zijn er plannen gemaakt voor het afsluiten en droogmaken van de Zuiderzee. Dat de aanleg van de Afsluitdijk zo lang op zich liet wachten, was mede afhankelijk van de bezwaren die hiertegen bestonden vanuit het oogpunt van landsverdediging. Het economisch

belangrijke westen zou door aanleg van een dergelijke verbindingdijk vanuit het oosten te eenvoudig bereikbaar worden voor de vijand. Na de watersnoodramp in 1916 veranderde die visie echter: de veiligheid van de nationale waterhuishouding werd steeds belangrijker gevonden. In 1918 werd de Zuiderzeewet aangenomen, naar ontwerp van minister Lely van Waterstaat. De Afsluitdijk ging er toch komen. Met verdedigingswerken. De werkzaamheden begonnen in 1927 op twee plaatsen: in Zurich in Friesland en op Wieringen in Noord-Holland. In 1932 kon het laatste gat in de dijk gesloten worden. Deze locatie werd gemarkeerd met het Monument op de Afsluitdijk, van architect Dudok. In 1933 was de dijk klaar voor gebruik.

Plannen

In de zomer van 2008 heeft Rijkswaterstaat acht consortia uitgenodigd om plannen te ontwikkelen voor het toekomstbestendig

maken van de Afsluitdijk. Voorop stond daarin de veiligheid van het dijklichaam als waterkering en het functionele gebruik van de dijk als infrastructureel element. Na een eerste selectieronde zijn er nu nog vier consortia over. Zij hebben hun ideeën verder uitgewerkt. De plannen omvatten onder andere de aanleg van een waddenlandschap tegen de noordzijde van de dijk en de introductie van een tweede 'natuurlijk' direct naast de Afsluitdijk ter zijde van het IJsselmeer. De vier geselecteerde plannen zijn onder de namen *Waddenwerken*, *Afsluitdijk 21e eeuw*, *Monument in balans* en *Natuurlijk Afsluitdijk* in te zien via de website van Rijkswaterstaat, www.rws.nl.

Een waardevolle dijk

Het is duidelijk dat de Afsluitdijk in zijn omgeving een uniek cultuurlandschap is. De lange rechte lijn die de dijk door het water vormt en de grote samenhang tussen het dijklichaam, de omgeving en alle bijbehorende bouwwerken, zijn daarbij mede bepalend. Om ervoor te zorgen dat de bijzondere cultuurhistorische waarden van de Afsluitdijk in stand blijven bij de uitvoering van de wijzigingsplannen, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de ontwerpen van de consortia op drie schaalniveaus beoordeeld.

Landschappelijke context

Ten eerste is de Afsluitdijk een bijzonder voorbeeld van menselijk denken en handelen in de strijd tegen de natuurlijke elementen. Ook de relatie van de dijk met zijn omgeving is daarbij van belang. Dan hebben we het zowel over de relatie van de dijk met het vasteland van Noord-Holland en Friesland, als over de relatie met de open ruimten van de watervlakten van de Waddenzee en het IJsselmeer. Ook de ondergrondse cultuurhistorische waarden, namelijk de archeologische maritieme resten in de Waddenzee en het IJsselmeer, spelen daarbij een belangrijke rol.

Sterke lijn

Ten tweede vormt de strakke lijn met aan weerszijden water een wezenlijk kenmerk van de Afsluitdijk. Daarom vindt de Rijksdienst het van belang dat dit eenduidige lineaire karakter van de dijk zo veel mogelijk in stand gehouden wordt. Nieuwe toevoegingen zouden daarom het beste op het vasteland, bij de beide 'dijkkoppen', of bij werkeiland Breezanddijk kunnen worden gesitueerd.

Rijksmonumentaal

En ten derde is de Afsluitdijk een bijzonder voorbeeld van Nederlandse ingenieurskunst. Voor de als rijksmonument beschermde bouwwerken op de dijk geldt dat het zo veel mogelijk behouden van hun functie van belang is voor de instandhouding ervan, en daarmee voor de Afsluitdijk als geheel. Aan de Noord-Hollandse zijde hebben de Stelling van Den Oever, de Stevinsluizen, het Monument van Dudok, de lichtopstand en het peilschaalhuis de status van rijksmonument. Aan de Friese zijde zijn de Lorentzsluizen, het douanekantoor, de grensmaal en diverse delen van de Stelling van Kornwerderzand rijksbeschermd. Verder is het Kornwerderzand eind 2007 aangewezen als beschermd dorpsgezicht.

Op dit moment loopt er een verzoek tot aanwijzing van de gehele Afsluitdijk als rijksmonument. Dit verzoek werd in 2008 bij minister Plasterk ingediend door de speciaal voor dat doel opgerichte Stichting Afsluitdijk. De stichting maakte zich zorgen over de mogelijke aantasting van de dijk in verband met de aanpassingsplannen. Hoewel de aanwijzingsprocedure op dit moment nog loopt, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed door de nauwe samenwerking met Rijkswaterstaat vertrouwen in de borging van de cultuurhistorische kwaliteit van de Afsluitdijk, mét of zonder specifieke wettelijke bescherming.

Droge voeten in de toekomst

In juni is het eindadvies aan staatssecretaris Huizinga overhandigd. Hierin zijn de adviezen van de betrokken gemeenten, provincies, natuurbeheerinstanties, het college van Rijksadviseurs van de Rijksbouwmeester en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed meegenomen. De meest aansprekende onderdelen van de plannen van de verschillende consortia zijn samengevoegd tot dit eindadvies. In het advies wordt onder andere aangegeven naar welke planonderdelen vervolgstudie wordt verricht, zodat medio 2010 tot een definitieve keuze gekomen kan worden. Daarmee zijn de veiligheid én de cultuurhistorische waarde van de Afsluitdijk hopelijk voor vele toekomstige generaties geborgd.

Marije de Korte is consulent uitvoering Monumentenwet bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.de.korte@cultureelerfgoed.nl.

Lees meer over de cultuurhistorische waarden van de Afsluitdijk in onze brochure 'De Afsluitdijk', gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl. Zie www.rws.nl voor een overzicht van de plannen van de verschillende consortia.

De Collectie Por geeft inzicht Restaureren in het interbellum

Jacob Por was in het interbellum een restaurator van historische muur- en gewelfschilderingen.

Hij werkte veel in opdracht van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, een rechtstreekse voorganger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In onze rijke archieven bevindt zich zijn artistieke nalatenschap. Onlangs zijn wij gestart met het ontsluiten van die Collectie Por. SUZANNE KOOLOOS

Zelfportret van Jacob Por, jaar onbekend

PARTICULIER BEZIT

De Collectie Por bevat tekeningen, documenten en foto's uit de hele loopbaan van Jacob Por. Omdat in de collectie een groot aantal papieren documenten bewaard is gebleven, valt hiermee een beeld te schetsen van de restauratiepraktijk in de periode 1920-1947. 'Behouden gaat voor vernieuwen' was toen de nieuwe standaard voor restauraties. Hoe Por werkte, met welke technieken en materialen, is echter nauwelijks via diens collectie te achterhalen. Zowel rekeningen als rapporten geven daar geen inzicht in. De collectie biedt wel inzicht in andere aspecten van zijn werkzaamheden, zoals het onderzoek naar materialen en technieken waarmee hij dacht dat oude schilderingen tot stand waren gekomen. Daarnaast komt het ethische aspect naar voren, bijvoorbeeld waarom hij lacunes in schilderingen niet invulde. Deze technische en ethische elementen zijn ook in de artikelen die Por schreef dominant.

Monumental-malerei

Jacob Por wordt op 5 juni 1882 geboren te Leens, in Groningen. Hij volgt aan de Groningse Academie Minerva de schildersopleiding. In de Collectie Por zijn studietekeningen aanwezig, onder andere van bloemen en planten, handen en naakten. Vanaf 1911 gaat hij aan de slag met restauraties en eigen ontwerpen vanuit een atelier in Frankfurt am Main. Hij noemt zijn vak dan 'Monumental-malerei'. Er zijn in de collectie tientallen ontwerpen voor Duitse interieurs aanwezig.

In de nasleep van de Eerste Wereldoorlog is hij in 1919 genoodzaakt te verhuizen naar Den Haag. Daar ontvangt hij als een van hooguit drie restauratoren van schilderingen vanaf 1920 opdrachten van Jan Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Vanaf de oprichting in 1922 tot zijn dood op 65-jarige leeftijd is Por directeur van de Nationale Schildersschool in Utrecht. Er worden vakken gegeven als kennis van materialen, scheikunde, reclame- en decoratief tekenen en kunstgeschiedenis. Hoewel die niet nadrukkelijk op restauratie gericht zijn, heeft Por een deel van zijn kennis hier kunnen overbrengen.

Restauratieproces

Een van de voornaamste redenen dat eigenaren van gebouwen het Rijksbureau of de Rijkscommissie om advies vroegen, was de hoop op subsidie van de overheid. Jacob Por stelde na elk bezoek aan een gebouw met schilderingen een rapport op. De prijs voor de restauratie was zelden onderhandelbaar. Vervolgens werd besloten de schilderingen wel of niet te behandelen.

Uit rapporten en artikelen van Jacob Por blijkt dat hij de gewelf- en muurschilderingen zorgvuldig bestudeerde. Hij zorgde dat hij de geschiedenis van het gebouw kende, dat hij de figuratieve voorstellingen iconografisch kon duiden en hij deed onderzoek naar de technische aspecten. In de Collectie Por zijn bijvoorbeeld documenten van chemische en microscopische onderzoeken van verfmonsters aanwezig, evenals schriftjes met verfrecepten.

In een rapport beschreef Por meestal eerst de locatie van de schilderingen, de ondergrond ervan en de vervaardigingstechniek. Vervolgens besteedde hij aandacht aan de huidige toestand van de schildering. Ten slotte werd per tafereel of locatie beschreven welk resultaat er te behalen viel en hoe de gehele schildering na afloop zou ogen.

Een voorbeeld. In 1923 werden in het koor van de Martinikerk te Groningen nisschilderingen met taferelen uit het leven van Christus ontdekt. Bij de restauratie ervan streefde Por het volgende eindresultaat na: 'door het fixeeren en bewerken worden de kleuren duidelijker en de hoofdgroeperingen komen weer meer naar voren.' Verder adviseerde hij de omliggende wandvlakken tot op de oude pleisterlaag van witkalk te ontdoen, zodat die een geheel zouden vormen met de schildering in plaats van een omlijsting ervan.

'Een geheel anderen tijd'

Bij ingebruikname van de ruimte of het gebouw waar de muurschildering zich bevond, werd Jacob Por soms gevraagd een lezing te houden. Ook in de Martinikerk deed hij verslag van zijn onderzoek naar de schilderingen, waarin hij aangaf dat hij het belangrijk vond de schilderingen te conserveren en niet over of bij te schilderen daar waar een schildering vaag was of ontbrak: 'Wij leven in een geheel anderen tijd. Wij kunnen wel de schoonheid van den ouden tijd navoelen, maar deze niet persoonlijk scheppen.' Dit sluit aan bij de nieuwe restauratiebeginselen waar Jan Kalf een groot aandeel in had.

Kalf richtte zich tegen de werkwijze van Victor de Stuers (1843-1916) en architect P.J.H. Cuypers (1827-1921), die een gebouw vaak lieten restaureren naar een staat waarin het idealiter ooit zou kunnen hebben verkeerdt. Kalf schrijft aan opdrachtgevers van het bureau van Cuypers, dat dit bureau 'over de behandeling van oude schilderingen opvattingen huldigt, die uit oudheidkundig oogpunt verderfelijk zijn. Het thans gedane voorstel, dat beschadigde of losgelaten deelen van omtrek en kleur zullen worden aangevuld en dat hierbij een ervaren decorateur en figurist zal worden te werk gesteld, bewijst, dat de noodige eerbied voor de kunst van oude schilders niet aanwezig is'.

Kalf wist wie aan zijn eisen konden voldoen: 'Er zijn in Nederland slechts twee schilders, aan wie de Monumentencommissie het herstellen van oude muurschilderingen durft toevertrouwen: de heer Jac. Por te de Bilt en de heer Gerhard B.F. Jansen alhier.'

Suzanne Kooloos was stagiair bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Meer informatie: Bernice Crijns, b.crijns@cultureelerfgoed.nl.

De Collectie Por is te raadplegen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Smallepad 5, 3811 MG Amersfoort, 033 - 421 7 421, ma t/m vr 9-17 uur, bibliotheek@cultureelerfgoed.nl.

Ontwerp van Jacob Por voor schilderingen in een leeszaal in de stadsbibliotheek te Frankfurt, 1914-1916

'Wij kunnen de schoonheid van den ouden tijd niet persoonlijk scheppen'

Actief beheer en behoud van gedenktekens

STILSTAAN BIJ DE OORLOG

Recentelijk heeft het Nationaal Comité 4 en 5 mei, in samenwerking met onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de *Beleidsplanning oorlogsmonumenten* ontwikkeld. Deze biedt gemeenten handvatten voor actief beheer en behoud van gedenktekens. NIELS WEITKAMP

Vijf van de honderd wederopbouw werken die momenteel voorgedragen zijn als rijksmonument, zijn bedoeld om de Tweede Wereldoorlog te gedenken. Het gaat om het Nationaal Monument op de Dam in Amsterdam, de John Frostbrug in Arnhem, de Herdenkingshof in Putten, de Eerebegraafplaats Bloemendaal en het beeld De Verwoeste Stad in Rotterdam. Door deze tekens van herdenking te benoemen tot rijksmonument kunnen ze structureel behouden blijven, net als de verhalen die erin besloten liggen. De verschijningsvormen van deze vijf – een plein, een brug, een tuin, een kerkhof en een beeld – laten goed zien hoe gevarieerd oorlogsmonumenten kunnen zijn.

Oorlogsmonumenten in Nederland

Sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in mei 1940 zijn er in Nederland vele monumenten opgericht die hieraan herinneren. Al tijdens de oorlog werden de eerste kleine gedenktekens onthuld. Deze memorieren veelal de soldaten die in de eerste meidagen sneuvelden. In Nederland ontstaat pas na de Tweede Wereldoorlog een traditie van publieke herdenkingsplaatsen en herdenkingsceremonies naar aanleiding van oorlog. In de ons omliggende landen was dit na de Grote Oorlog van 1914-1918 al het geval. Al snel na 1945 ontstond in Nederland con-

sensus over de betekenis van de bezettingsjaren en de behoefte om gebeurtenissen uit die periode te gedenken. Omdat de regering bang was dat er overal lukraak en voor en door iedere groep apart een monument zou worden opgericht, werd per regeringsdecreet geregeld dat oorlogs- en vredesmonumenten alleen met toestemming van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen mochten worden gerealiseerd. Hij werd daarbij door een commissie van deskundigen geadviseerd.

Jaarlijkse herdenkingen

Vanaf de jaren zestig verschoof het accent van één nationale herinnering naar een diversere herinnering, waarin ook plaats was voor specifieke slachtoffergroepen. Monumenten werden toen ook gevarieerder van vorm en inhoud. Bij ongeveer duizend oorlogsmonumenten vinden jaarlijks herdenkingen plaats. De bekendste is de Nationale Dodenherdenking op 4 mei bij het Nationaal Monument. Andere zeer levende monumenten zijn het Indisch Monument in Den Haag, waar op 15 augustus een herdenking plaatsvindt, en het Auschwitz-monument in Amsterdam, waar op de laatste zondag in januari herdacht wordt.

De John Frostbrug bij Arnhem is gebouwd in 1950

De Eerebegraafplaats bij Bloemendaal stamt uit 1947

De Herdenkingshof bij Putten is aangelegd in 1947

Het Nationaal Monument op de Dam in Amsterdam is gebouwd in 1956

Het Vrijheidsmonument in Denekamp in de nieuwe situatie

Het monument De Verwoeste Stad is in 1953 in Rotterdam geplaatst

Vrijheidsmonument in Denekamp

Dat het herdenken en de oorlogsmonumenten nog steeds leven en van belang zijn voor de burgers blijkt ook uit incidenten. In 2007 ontstond er rumoer rondom het Vrijheidsmonument in het centrum van Denekamp, in Twente. De gemeente Dinkelland wilde het monument verplaatsen vanwege geplande gebiedsontwikkeling. Het resultaat was grote publieke verontwaardiging. Vanaf het plein waar het monument stond, waren namelijk joodse inwoners uit Denekamp gedeporteerd. Dit maakte het tot een historisch belangrijke plaats. Ook de maker van het monument sprak zich negatief uit over de voorgenomen verplaatsing. De vergunning voor sloop werd juridisch betwist, maar niet ingetrokken, en het monument werd verplaatst. De gemeente had zich vooraf waarschijnlijk niet goed gerealiseerd hoe gevoelig een verplaatsing zou kunnen liggen en welke partijen daarbij betrokken zouden moeten worden.

Database Oorlogsmonumenten

Omdat er geen overzicht bestond van oorlogsmonumenten in Nederland is het Nationaal Comité 4 en 5 mei in 2001 begonnen met het opbouwen van een digitale Database Oorlogsmonumenten. Momenteel is er informatie over meer dan 3.400 gedenktekens in opgenomen. In de databank staat onder andere beschreven welke gebeurtenis of personen herdacht worden met het monument, hoe het er uit ziet, wie het ontworpen heeft en wanneer het onthuld is. De beschrijvingen van de monumenten zijn voorzien van beeldmateriaal, adresgegevens en kaartmateriaal waarop de locatie van het monument is aangegeven.

Beleidsplanning

Tijdens het opbouwen van de databank kwamen er bij het Nationaal Comité veel vragen binnen over beheer en behoud van oorlogsmonumenten. De vragen waren afkomstig van onder andere gemeenten, betrokkenen en organisatoren van herdenkingen. In 2005 is door het comité onder gemeenten een enquête gehouden. Hieruit bleek dat 86 procent van de gemeenten geen duidelijk beleid heeft ten aanzien van het beheer en behoud van dit bijzondere erfgoed. Veel gemeenten gaven wel aan zich verantwoordelijk te voelen voor gedenktekens. Om gemeenten een aantal praktische handvatten te geven om beheer en behoud van oorlogsmonumenten actief op te pakken is, op verzoek van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, een beleidsplanning ontwikkeld. Een andere belangrijke reden om een

beleidsadvies te schrijven is het grote belang dat de Nederlandse bevolking hecht aan herdenken op 4 mei. Uit het Nationaal Vrijheidsonderzoek 2009 bleek dat een ruime meerderheid van de bevolking het belangrijk acht ook in de toekomst te blijven herdenken. Aangezien de meeste herdenkingen plaatsvinden bij oorlogsmonumenten, is goed beheer en behoud dan ook belangrijk.

In de databank staan 3.400 gedenktekens

Expertise

In de *Beleidsplanning beheer en behoud oorlogsmonumenten* is er aandacht voor de geschiedenis van gedenktekens in Nederland, maar ook voor potentiële gevoelheden die hiermee samenhangen. Verder worden de juridische aspecten van het beheer toegelicht, alsook praktische adviezen gegeven over het opstellen van een beheer-en-behoudplan en het onderhoud van verschillende materialen. De beleidsplanning is onder andere tot stand gekomen met medewerking van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, het Instituut Collectie Nederland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Er is dankbaar gebruikgemaakt van de expertise van onder andere de Rijksdienst op het gebied van het opstellen van beheer-en-behoudplannen en materialen. Het Nationaal Comité heeft de handreiking opgesteld, maar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en ook het Instituut Collectie Nederland, zijn dé kennisinstututen die dagelijks met beheer en behoud van erfgoed te maken hebben. Zij kunnen gemeenten en andere beheerders van gedenktekens dan ook het beste voorzien van informatie over materialen, de beste methoden van onderhoud en restauratie, de kosten van onderhoud, maar ook over de kunstzinnige en architectonische waarde van een oorlogsmonument.

Niels Weitkamp is projectmedewerker oorlogsmonumenten bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei, n.weitkamp@qen5mei.nl. De 'Beleidsplanning beheer en behoud oorlogsmonumenten' is voor gemeenten, 4 en 5 mei-comités, Oranjeverenigingen en monumentbeheerders gratis te verkrijgen via www.qen5mei.nl. Ook de Database Oorlogsmonumenten is te doorzoeken via www.qen5mei.nl.

ERFGOEDBALANS 2009

Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland
 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 304 pag., gebonden, ISBN 978 90 7604 662 4, gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl

Voortaan is erfgoed meetbaar. Niet eerder werd een dergelijk nationaal overzicht met objectieve cijfers over de huidige staat van het onroerende erfgoed opgesteld. In deze nulmeting laat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de voorraad, kennis en fysieke staat van het erfgoed aan bod komen, net als de ruimtelijke ontwikkelingen die daarop van invloed zijn, het erfgoedbeleid en de effecten ervan. Deze thermometer kan dienen als uitgangspunt voor een politieke en maatschappelijke discussie over het erfgoed en voor het evalueren en toetsen van gevoerd beleid. De Erfgoedbalans zal iedere vijf jaar verschijnen. Bovendien ontwikkelt de Rijksdienst een zogenaamde erfgoedmonitor om effecten van het beleid tussentijds inzichtelijk te maken.

ONDER HEIDE EN AKKERS

De archeologie van Noord-Brabant tot 1200
 Evert van Ginkel en Liesbeth Theunissen, Matrijs, Utrecht, 280 pag., gebonden, € 34,95, ISBN 978 90 5345 358 2

Rijksdienst-onderzoeker Theunissen en schrijver Van Ginkel baseren hun geschiedenis van Noord-Brabant grotendeels op archeologische bronnen. Van de steentijd-jagers op de Brabantse poolstepes, via de verspreide boerenbevolking in de ijertijd, tot er in de Romeinse tijd enkele boerderijen samenklonterden tot minigehuchtjes. En er ontstond toen een echt dorp, Ceudum – het huidige Cuijk –, met winkels, een stenen badhuis en tempels. Ook de forse Gallo-Romeinse tempel bij Kessel duidt op een levendige provincie. Maar nadat Frankische immigranten in 275 er de rol van de Romeinse overheersers overnamen, was Noord-Brabant weer prehistorisch onbewoond. Pas rond 1200 zijn er overal houten mottekastelen en dorpjes met kerken verzezen.

PALEIS SOESTDIJK

Drie eeuwen huis van Oranje
 Jansen, Koen Kleijn e.a., Waanders, Zwolle, 400 pag., gebonden, € 49,95, ISBN 978 90 400 8608 3

Sinds 2004, het jaar van overlijden van Juliana en Bernhard, staan de 234 vertrekken van Paleis Soestdijk leeg. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft ze allemaal gefotografeerd. Klaar voor restauratie. In deze mooi complete uitgave staan ook uniek vroege foto's uit de negentiende eeuw. In de drassige veenvlakte van Soest naar Baarn werd eind veertiende eeuw een verhoogde weg aangelegd, de Soestdijk. Rond 1650 liet de

Amsterdamse burgemeester Cornelis de Graeff hier een buitenhuis bouwen, mogelijk door architect Jacob van Campen. Hofarchitect Maurits Post maakte er in 1678 een passend jachtverblijf voor stadhouder Willem III van. En Jan de Greef verbouwde Soestdijk in 1821 tot paleis van on-Nederlandse allure voor het jonge koninkrijk onder Willem I. De twee breed uitwaaiende vleugels baseerde hij namelijk op de Italiaanse renaissance-villa's van Palladio. Binnen maakten tal van herdenkingsplekken het paleis tot een tempel van de Nederlandse identiteit.

PALEIS NOORDEINDE

Vierhonderd jaar 'Hoff van Oraignen'
 Eymert-Jan Goossens, Waanders, Zwolle, 192 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 400 8362 4

Het land buiten het einde van Den Haag richting de Noordzee werd in 1370 al Noordeinde genoemd. De schatmeester van keizer Karel V bouwde hier in 1533 een huis. In 1591 vestigde Louise de Coligny zich er, de weduwe van Willem van Oranje. Architect Jacob van Campen verbouwde Huis Noordeinde in 1647 voor prins Frederik Hendrik in classicistische stijl. Vanaf 1977 zijn de meer dan honderd kamers gerestaureerd, zodat Beatrix er haar werkpaleis van kon maken.

RIJK VAN BINNEN

Beelden van het Haagse interieur
 Botine Koopmans, Stokerkade, Amsterdam, 240 pag., gebonden, € 19,50, ISBN 978 90 791 56 06 1

Op uitnodiging van de gemeente leidt kunsthistoricus Botine Koopmans ons in dit boek door 54 historische interieurs in Den Haag. Helder beschrijft ze onder andere de Ridderzaal uit 1295 met zijn imposante kap, Marots overweldigende hermen uit 1697 in de Trêveszaal, de ranke gietijzener galerijen van de bibliotheek in het Ministerie van Justitie uit 1883 en de rijke art deco van het Petrolea-kantoor uit 1924. Met zeer sfeervolle foto's.

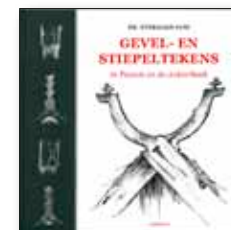
AMSTERDAM EN DE GRACHTENGORDEL

Boudewijn Bakker, Thoth, Bussum, 60 pag., gebonden, € 17,50, ISBN 978 90 6868 505 3

Omdat de grachtengordel van Amsterdam op weg is om Werelderfgoed te worden heeft oud-conservator Bakker van het Stadsarchief nog even kort op een rij gezet wat deze koopmanswijk zo uniek maakt. Waar elders in Europa adellijke paleizen de steden domineerden, drukten in onze Gouden Eeuw fraaie burgerwoningen hun stempel op Amsterdam. Strook voor strook is de gordel uit het zompige laagveen opgetrokken, waarbij de modder uit de grachten diende als ophogingsmateriaal. Een nog steeds functionerend stelsel van bruggen en sluisen

regelde verkeersstromen en waterpeil. Elders in Europa kwam het ook nauwelijks voor dat de straten en achtertuinen zo ruim met bomen beplant waren. Inmiddels zijn steeds meer aangewaaiden bedrijven weer uit de grachtengordel weggetrokken. Daardoor krijgen bedrijfspanden tegenwoordig weer hun oorspronkelijke woonbestemming terug. In het boek worden historische afbeeldingen tegenover hun hedendaagse tegenhangers gezet.

GEVEL- EN STIEPELTEKENS IN TWENTE EN DE ACHTERHOEK

Beelden van het Haagse interieur
 Everhard Jans, Aprilis, Zaltbommel, 84 pag., gebonden, € 19,50, ISBN 978 90 5994 201 1

Al in de prehistorie brachten ze de bewoners geluk, de als paardenkoppen gevormde, kruisende windveren bovenaan de gevels van boerderijen. De grens tussen de Staatse en Spaanse troepen liep rond 1600 dwars door Twente. De katholieke onheil afwerende makelaars op de gevels waren gezaagd als hostie, kruis, kelk, hart, anker, duif. De protestantse waren abstract: driehoek, ster, driespruit. Deze traditie eindigde in het interbellum. Architect Jan Jans heeft ze nog net in potlood vast kunnen leggen. Dit is een herdruk van het boek dat zijn zoon in 1974 aan de tekeningen wijdde.

DE MIDDELEEUWSE KLOOSTER-GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDEN

Sabrina Corbellini, Jeroen Deploige e.a., Waanders, Zwolle, 240 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 400 8373 0

Van de zeshonderd kloosters die er in 1500 in Nederland stonden, heeft de Reformatie maar weinig heel gelaten. Soms zijn ze door protestanten overgenomen, soms zijn er delen herbested, maar vaker nog zijn ze verwoest. Vakspecialisten beschrijven in deze uitgave hoe voor die tijd de zich telkens afsplitsende orden hun klooster aanpasten aan hun nieuwe visies. Zo bouwden de franciscanen en dominicanen in plaats van zelfvoorzienende centra ver van de bewoonde wereld vanaf de dertiende eeuw juist compacte kloosters in de steden, veelal zonder dienstgebouwen. Kartuziers bewoonden ieder een eigen cel. En de dubbele structuur in de cisterciënzer orde van twee soorten monniken zorgde ook voor een dubbele structuur in hun kloosters.

DIRK SNOODIJK
 eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.
 Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Versijnt vier maal per jaar.
 Jaargang 1, nummer 1, zomer 2009

Eindredactie Dirk Snoodijk
Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap en Cees van 't Veen
Redactieraad Ruben Abeling, Fulco van den Berg, Jeroen Bouwmeester, Gerda de Bruijn, Tessa de Groot, Ben Kooij, Marije de Korte, Lammert Prins, Lies Resink, Peter Schut, Arthur Sloos, Jos Stöver en Huub van de Ven
Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld
Vormgeving ontwerperjanhaandrikman, Doornenburg
Druk Boom & van Ketel grafimedia, Haarlem
 Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
 ISSN 1878-7827

Gratis abonnementen op ons kwartaalblad met brochures, alsmede adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen: info@cultureelerfgoed.nl of 033 – 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
 Smallegpad 5 | 3811 MG Amersfoort
 Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
 033 – 421 7 421 | fax 033 – 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties
 Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad
 Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad
 0320 – 269 700

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het kennisinstituut voor archeologie, monumenten en cultuurlandschap. Deze kennis zet de Rijksdienst in om met wetten en regels het erfgoed te beschermen en te ontwikkelen.

 Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. Ook het polystyreen waar het blad in wordt verstuurd geeft bij verbranding geen schadelijke stoffen af.